

SZOCZIOLÓGIA.

ELSŐ RÉSZ.

ELSŐ FEJEZET.

1. Hol kezdődik a kultúra?

Hogy az ember alsóbbrendű állatoktól származik, az ma már kétségtelen. És mégis: az ember között — a kinek megjelenését a kultúra első nyomaitól számítjuk — és a korábbi állatfajok között egy egészen másféle különbség keletkezett, mint a milyen különbség az alsóbbrendű állatok között van.

Minden egyes szervi tulajdonságunknak megvan a maga korábbi fejlődésbeli alakzata az alsóbbrendű állatfajokban. A kultúrának azonban alsóbb fokait egyáltalában nem leljük korábbi alsóbbrendű állatfajoknál. Igaz, hogy itt-ott az állatvilágnak oly képeire bukkanunk, melyek látszólag hasonlítanak az emberi együttélés alakjához — a legnépszerűbb példája ennek: a hangyák, a méhek »állama« — de ezek mégsem ugyanolyan életműködésnek az eredményei, — mint arról egy későbbi fejezetünkben szólunk — mert bennök nincsenek meg azok az élettani sajátosságok, melyek a kultúrélet természetével megegyeznének.

Amaz alakzatok, melyek látszólag az emberek együttéléséhez hasonlítanak, csak imitt-amott fordulnak elő, de nem vezet az emberi kultúrához valamely egyenes fejlődési vonal. Holott a kultúra, mely az emberi fejlődés fokán kezdődik, szakadatlan, folytonossággal halad első nyomaitól kezdve a kultúrformációk és civilizációk egyre hatalmasabb alakzatain keresztül hozzánk.

A kultúrának, civilizációnak akár a természetét, sajátosságait, akár élettani működéseit, változatait, alakulásait

akarjuk meghatározni, ha csak tájékozódni is akarunk a felől, hogy fiziológiai szempontból mi az, a mi benne történik, mindenekelőtt meg kell határoznunk a fiziológiai természetét annak, hogy mi az új dolog az alsóbbrendű, állatfajok és az ember között.

Hogy ez az új dolog a kultúra, a civilizáció, ez nem elég; ezek szavak, elnevezések. Hogy itt valami magasabbrendű értelmi funkció folyik, az bizonyára igaz; csak hogy az értelmi funkciónak oly jelenségeit látjuk az emberhez hasonló majmoknál is, melyek annyira megközelítik a primitív vademberek értelmét, hogy nem vonhatunk olyan határt, mintha egy szervi tulajdonságunk tényleg itt kezdődne és csak egyre alsóbbrendű, átmeneti fokokhoz jutnánk.

Ha pszichikai vonalon akarnánk haladni, föltétlenül a beszéd keletkezését és fejlődési vonalát kellene követnünk és meg kellene határoznunk, hogy az értelem ama magasabb foka, mely a beszédben nyilvánul, itt meg itt kezdődik. Előbb nem volt még és itt kezdődik. A nyelvészeti tanulmányok azonban, a melyek a beszéd eredetét kutatják, eljutnak ugyan az állati hangokig, bizonyítgatják ugyan, hogy a beszéd voltaképpen állati kiáltás volt, azt a határt azonban, a hol a hangok segítségével a voltaképeni értelmi működés kezdődik: a határt az ember és az állatvilág között nem lehet meghatározni.

Lenne még egy dolog, a mely úgy szerepel, mint az ember sajátossága: a vallás, mely tényleg, a mióta csak ember él a földön, bizonyos alakban mindig meg volt; még ma sincs oly nép, ha még oly primitív is, melynek ne lennének vallási fogalmai, és a kutatások, melyek a nyelv eredetével foglalkoznak, nyilvánvalóan bizonyítják, hogy a vallási fogalmak egyidősek a beszéd ősképleteivel. És mégsem állíthatjuk azt, hogy a vallási fogalmak képzésével kezdődik az ember. Mert azok a nyelvi képződmények, melyek a legrégebbi vallásra engednek következtetni, éppen nem voltak valamelyes intellektuális képletek, melyeknek primitívebb alakzatait nem lelhetnők fel az állatvilág hangjaiban. E mű egy következő része ép ezzel — a vallás élettani természetével — foglalkozik és meg fogjuk látni, hogy ugyanazon értelmi művelet eredményei az állati hangok, mely műveletből a legrégebbi ösztönszerű emberi hangok erednek és a melyekből a későbbi, »istent« jelölő szavaknak gyökerei keletkeznek, mik a nyelv fejlődése folyamán, bár módosatai kifejlődtek. Ne feledjük el, hogy azok az ősrégi szó-

gyökök sokkal közelebb vannak az állati érzés hangjaihoz, mint az isten legprimitívebb fogalmához, melyet ma el tudunk képzelni, és hogy ezek eredetileg nem is az isten fogalmának vagy másmilyen vallási fogalomnak feleltek meg, hanem a nyelv fejlődésének egy későbbi szakában lett az illető szógyök valamely alakjában az isten-fogalom kifejezője.

Nem lehet sehol sem azt kimutatni, hogy akár az értelmi működés, akár a beszéd képződése, akár a vallásfogalmak első kifejezései valamely fiziológiai határt képeznének az állat és az ember között. Csak annyit, hogy a korábbi állati életnek egy magasabb foka nyilvánul a primitív embernél.

Azonban egy más természetű elválasztó határ egészen fizikailag megállapítható.

Vannak ugyanis bizonyos anyagi maradványok az ember fejlődési fokának kezdetén, melyek az előbbi szerves fejlődésben sehol sincsenek meg. Bizonyos anyagi produktumok, melyekre az előző állati fokokon nem bukkanhatunk, de a melyek azóta állandóan növekednek, fejlődnek és mindig összetettebb alakzatokban képződnek.

Ez az anyagi alkatú valami, ez az anyagi produktum, mint egy határ, mely az ember és az állatok fejlődése között áll, ez a valami: az első kultúreszköz.

2. A kultúra mint fiziológiai szövet.

A mikor az első kultúreszközök keletkeztek, a szerves élet során olyasvalami indult fejlődésnek, mely azóta egyre megszorodott, állandóan fejlődött s egyre összetettebb működésekre lett alkalmas. Az emberi fejlődés vonalán ez a valami szakadatlanul, mindig összetettebb, egyre magasabbfokú változataiban meg van, az állati élet korábbi vonalán azonban ennek semmi nyomát nem találjuk.

A föld kérgén az első kultúreszközökkel egy új réteg keletkezett a teremtés folyamán létrejött képződmények fölött: a kulturtermékek rétege. Az élet fejlődésének egy új szaka keletkezett. Egy új élet, mely egyrészt ezeket a kulturtermékeket létrehozta, másrészt pedig a mely mindinkább ezekben, ezekkel együtt és ezek segédelmével, közreműködésével, folytatja a továbbfejlődés útját.

A kulturtermékek, ezeknek mind növekedő mennyisége és fejlődő alakzatai képezik azt az anyagi szövetet, melyből a

czivilizációk keletkeztek. A kulturanyagok közt folyik életműködéseinknek ama folyamata, mely civilizációnkat képezi. Az ember minden cselekedete a kulturanyagok révén van összekötve a mások cselekvésével. Bizonyos egységes összműködések állanak elő az emberek között, ezen anyagi összeköttetés útján. Ezen egységes összműködések, mindig összetettebb, egyre magasabbra fejlett formációk sorát alkották. Az együttműködés egy mindjobban szervezett egészszé lett, a mind magasabbrendű civilizációknak egy-egy egységes szövetségé, fizikailag határolt testévé.

És ebben a szövetben mozog a föld leghatalmasabb szerves élete, itt mennek végbe leghatalmasabb megnyilatkozásai: a teremtésnek ama csudái, melyek a mi életműködésünk révén, a mi cselekedeteink által, a civilizáció testében mennek végbe.

A civilizáció is szerves élet. Határozott szövetének, tehát a testének alkotó egységei mi vagyunk, az emberek. Az állatok életfolyamatából nem állanak elő oly anyagi produktumok, melyek őket egy egységes, fejlődésképes életfolyamattá foglalják össze. A civilizációnak ilyen anyagi produktumok által összefoglalt és egybefogott testét, a mely generációk egész sorának életéből egy egységes, növekedő, magasabbra fejlődő szerves életfolyamatot mutatna: az állatoknál nem találjuk. Az emberi individuumokat azonban, az ember szerves életműködéséből keletkezett produktumok, anyagok, veszik körül, a mely anyagok az ő funkcióképességökben, valamint az általuk képződött és az embereket együttműködésben tartó szövet: mind összetettebb, mind magasabb fejlettségű működőképességeket mutatnak. A szerves élet jelenségeit eme belőlünk összealkotott szövetben, testben.

3. Az ember mint sejt-egység.

Ismerünk egy ilyen határt magasabb és alacsonyabb szervezetek között, mint a minőt az imént az ember és az állatok közt kimutattunk az életnek egy másik fokán is. Még pedig a mikrobák és a sejtek között. Ez utóbbiak összetételéből keletkeznek tudvalevőleg az állati testek, képezik az összetettebb szerves testeket.

A mikrobák szétszórtan élnek, megóvják individualitásukat és nem képeznek valamely új testet. Megesik ugyan, hogy egy bizonyos számú individuum együtt él és ez az együttélés néha

úgyszólván szaporodásuk feltétele, de ez az együttélés csak időleges, mert csak bizonyos, időleges okokkal függ össze és az együttélés megszűnik, a mikor az időleges okok megszűnnek.

Hasonló jelenség mutatkozik az állatok életében. Az állatok általában szétszórva élnek a nélkül, hogy kölcsönös működések révén egy magasabb szervezet keletkeznék. Előfordul itt is, hogy egy bizonyos számú állat-individuum együtt él, sőt vannak állatok, melyek együttműködést is fejtenek ki — például a hangyák, méhek — melyet társadalmi életnek vélhetnénk.

De ez az állati együttélés is olyan természetű, mint a mikrobáké. Ez az állati együttélés is, tudniillik időleges okoktól függ és ha állandó lesz is, akkor is csak egy bizonyos ideig tart, a míg az okok, melyek az együttélést előnyössé teszik, meg vannak. A méheknek, hangyáknak például, melyek határozottan együttélő, együttműködő állatok, minden egyes generációja külön képezi a maga úgynevezett »államát«, rajzanak s az új raj, az új generáció ismét »államot« képez. Az együttélés tehát minden egyes generációnak külön időleges életfeltétele, de ez éppen nem az egységes kulturtestnek ugyanoly fiziológiai esete, formációja, mint a mely az egymást követő generációk sorából, ezek keletkezéséből, életéből és pusztulásából keletkező, nő, fejlődik és magasabb életműködés bontakozik ki általa.

Ez ugyanaz a különbség, mely megvan a mikrobák és a sejtek között is, mely utóbbiak a szerves testeket alkotják. Csak a sejtekben van azon organikus tulajdonság, képesség, hogy az ő összműködésükről az életnek egy magasabb alakzata mint egységes, számtalan individuumokat egy egészsze összetartó test keletkezik. A mikrobáknak nincs meg ez az organikus képességük. Arra az összműködésre is, melyből az életnek egy új, magasabb rangú, összetettebb alakja keletkezett, a mind magasabbra fejlődő civilizáció teste s így él, ily együttélésre csak az ember lelt képes, az állat nem.

Az organikus szövetképlet a sejttel kezdődik, a kulturszövet képlete az emberrel. Ez ne lássék pusztá hasonlatnak. Az értekezés folyamán be kell majd látnunk, hogy mindenképen a legszorosabb biológiai törvényszerűség az, mely a kulturszervezetben érvényesül, ebben a magasabbrendű testben, a hol ép úgy, egyazon törvények uralkodnak, mint a melyek a sejtek összműködéséből keletkezett testekben érvényesülnek.

A kulturtestben ne keressünk antropomorph formát, emberi alakot. Csak a fiziológiai élet törvényszerűségét. E testben, melyben a kultúra egységesen összefüggő funkciói működnek, az ember ugyanaz az élettani egység, mint az organikus test szövetében a sejt.

4. Mikroba és sejt, állat és ember.

A mikrobát a sejtől jó ideig azon tulajdonság alapján különböztették meg, hogy míg a sejt határozottan a magból és az ezt körülvevő protoplazmából áll: a mikrobáknál protoplazmát nem találtak. Csak az újabb kutatások derítették ki, hogy a mikrobáknak is van protoplazmájuk, ha csak kevés is; lassanként egyre több mikrobánál állapították meg ezt a kettős anyagi összetételt.

A mikroba protoplazmája és a sejt protoplazmája között a következő különbséget észlelték: a mikroba protoplazmája nem köti össze az individuumokat egy új, összetett egységgé — hacsak nem, mint már említettük: ideiglenesen nem fűzi őket az élet valamely összetettebb stabil alakzatává. Ellenben a sejtek épen protoplazmaik révén egymás között oly összefüggésbe kerülnek, hogy az életnek az egyes sejt-individuumokból összetett élő alakzatát képezik, mely ilyképen magasabbrendű önállóan is élő egység. Röviden: a mikrobák protoplazmaikkal nem egyesülnek egy mikrobákból álló egységes, organikus testté; míg a sejtek protoplazmaik útján illeszkednek élő, sejtekből álló testté, individualitásokká, szervezetekké. Mi is számtalan sejt-individuumból alkotott individuumok vagyunk.

A sejt individualitását a magja képezi. Ahány mag, annyi individualitás. Egy protoplazma-mennyiség annyi sejt-individuummá oszolhatik, ahány mag van benne. Egy protoplazmában lehet több individuum, több mag; de egy magnak soha sincs több egységes protoplazma-tömege. A protoplazma-anyagban tehát a mag az individuum.

Ezeket az individuumokat a protoplazmák veszik körül. E protoplazmának a működése abból áll, hogy a mag-individuum és a sejtet környező külső anyagok, tényezők között a közvetítést végzi. Azaz a mag, az individuum, azokat az anyagokat, vagy legalább is bizonyos anyagi tényezőket, a melyek között él s melyek az ő életének tényezői, nem veszi magába közvetlenül, nyersen, hanem csak bizonyos közvetítés,

bizonyos átalakulások útján, melyeket a protoplazma anyagai idéznek elő.

Ha most — egyelőre a primitívebb — kultureszközöket nézzük, a kultureszközök is oly anyagok, melyek az ember körül képződtek. Működésük összefügg az emberi individuummal. Szintén olyan anyagi alakzatok, melyek az ember és az őt környező nyers természeti tényezők között bizonyos közvetítést végeznek. Ennek a módja is ugyanaz: a környező nyers anyagokban bizonyos változást, módosítást idéznek elő, akár az anyagban magában, akár az anyagok behatásában. Általuk is, a kultúra fejlődésével mind fokozottabb mérvben, bizonyos összeköttetés jó létre a külső nyers természeti tényezők és az emberi individuum között. Az első silex, az első kőbalta például, a környező anyagokban, tényezőkben már módosítást idézett elő; az ember az illető anyagokat már ilyen módosított formában vette fel s az illető tényezők hatásának ilyen módosított alakban volt kitéve.

Az emberi individuumok között aztán bizonyos összműködések keletkeztek, melyeknek alapját a kultureszközök útján való együttműködés képezte.

Az állatvilágban is keletkeztek összműködések, ugyancsak ily anyagok révén, melyeket az állatok hoztak létre és melyek ugyancsak protoplazma-természetűek. Mert az állatok karma, szarva, keze, lába, mindenféle szerve, oly anyagi képződései az állati testnek, melyek a környező anyagokban bizonyos változást idéznek elő és az állati test anyagforgalmára, anyagcseréjére befolyással vannak. Ezen protoplazmaszerű eszközöknek az állatok társulása útján bizonyos összműködései is keletkeztek némely védelmi, általában az életet fenntartó okokból.

De ugyanaz a lényeges és fiziológiailag számottevő különbség van az állatok szerves apparátusai, eszközei, meg az emberalkotta apparátusok, eszközök közt, mint a mely a mikrobák protoplazmái, meg a sejtek protoplazmái között. Azaz a mikrobák protoplazmái nem szerveződnek egymás közt valamely magasb életű testté, ép úgy nem, mint a hogy az állatok szervi apparátusaiból nem keletkezik élet, míg ellenben a sejtek protoplazmáiból szerveződik egy magasabb összetételű élet, ép úgy mint a kultureszközök által szerveződik a civilizáció, a kultúra.

A mikrobáknak — és az állatoknak — csak annyi, gyér protoplazmájuk van, a mennyi hozzájuk nőtt s a mikrobák

— úgyszintén az állatok — nem tudnak ily protoplazmát gyűjteni; a sejtek nagy mennyiségű protoplazmát — az emberek kultureszközt — gyűjthetnek.

Van még egy különbség a mikrobák s a sejtek protoplazmája között: a mikroba protoplazmája — mely kétségtelenül alsóbbrendű összetétel — nem tudja a környező anyagokat nagyobb mennyiségben lekötni, mely megfigyelés abból következik, hogy a mikrobák protoplazma-mennyisége mindig minimális; a sejtek protoplazmájának azonban nagy mértékben van meg a környező anyagokat lekötő, abszorbeáló képessége, mint-hogy a sejtmag körül sok protoplazma képződhetik. Az állatok is az őket környező anyagoknak, tényezőknek csak a minimumát tudják magukhoz kötni; míg az ember kultureszközei révén egyre több oly anyagi alakzat képződött, melyek az élethez szükséges tényezőket tartósan, állandó produktivitással lekötötték. Látjuk továbbá, hogy a sejt és az ember élettendenciája odairányul, hogy a sejtben a mag körül minél több protoplazma halmozódjék fel, illetve az ember körül minél nagyobb kulturanyag-mennyiség, minél több vagyon.

Mert a vagyon az ember számára ugyanaz, mint a mi a sejt számára a protoplazma. A vagyon szálai az embereket anyagilag egy közös szövetté, szervezetté fűzik s ez a civilizáció. A vagyon anyagai egyrészt, másrészt a funkciói mindig összetettebbé, a kulturfejlődés folyamán mindig magasabb struktúrájúvá lettek. A vagyon az anyagfelhalmozódás, mely az individuumok körül képződik; mely csak úgy az individuumok egymásra ható működésének, mint a civilizáció folyamatainak anyagi erő-aequivalense. A vagyon azokat az anyagokat tartalmazza, melyekkel az emberi individuum az élet környező tényezőit mindig nagyobb mértékben, tartalékul az élet számára, lekötni tudja.

A mint a fiziológiai szervezetek életműködése odairányul, hogy a test erőinek minél nagyobb anyagi aequivalense halmozódjék fel a sejtek protoplazmáiban — és ennek megfelelőleg a testi erők fogyása egyszermind a sejt protoplazma-anyagának fogyásával jár együtt; ép úgy odairányul a kultúra életműködése is, hogy a kulturerők anyagi aequivalense, a vagyon, minél nagyobb mennyiségben gyűjtessék, és itt is a kulturerők fogyásával együttjár a vagyonmennyiség csökkenése.

A sejt protoplazmája oly anyagokból áll, melyeknek funkciói a maghoz, a sejt tulajdonképeni individuumához fűződ-

nek. A protoplazma nem tud megélni a mag nélkül; elveszti vitalitását, élettelen anyagtömeggé esik szét, hacsak míg egy másik sejt föl nem szívja. Ugyanezen viszony áll fenn az emberi individuum, meg a vagyon között. A vagyon funkciói az individuumokhoz fűződnek, és individuum híján élettelen, merev anyag-mennyiséggé lesz, minden funkció nélkül, míg valamely individuum újból magához nem köti. Vagyon individuum nélkül nem létezik; ép úgy élettelen anyaggá lesz, mint a protoplazma, ha sejtmagja nincs.

De a sejt magja is, ha nincs protoplazmája, elveszíti az életképességét, így tehát protoplazmája és életképessége egyidőig tartanak. Az emberi individuum kulturális életképessége is csak addig tart, míg megvan a kulturvagyon. Kulturvagyon, kultúreszköz híján a kultur-individuum elveszti életképességét, ő nem tud élni; a míg él, kulturagyont szerző tendenciát követ, magához köt egy kulturagyont, hogy ennek segítségével megéljen. Ha az ember bármely tetszésszerű ok következtében elveszti azt a képességét, hogy kulturagyont produkáljon és lekössön (a mint hogy ez a képesség például az értelmi működések bénulásával megszűnik) megszűnt egyszersmind az ily individuumnak a kulturképessége is. De a legkisebb emberi értelmi funkció már kulturagyont lekötő működést iparkodik kifejteni ép úgy, mint a hogy a sejt vitalitása protoplazmát képező és lekötő működést fejt ki.

A protoplazmában meg lehet különböztetni bizonyos anyagi alakulásokat és összetételeket, eszközeit azon fiziológiai folyamatoknak, melyek a sejt életében végbemennek. Ezeket az anyagi alakzatokat a fiziológia még nem igen ösmeri különkülön, hogy mi célokra szolgálnak, azonban azt tudjuk, hogy ezek magas összetételű anyagi alakulások, melyeknek a vegyi értékpotenciája igen nagy, melyek igen erős vegyileg kötő és átváltoztató funkciókat végeznek. A mi kultúreszközeink is magas összetételű alakzatok, viszonyítva őket az anyagok azon alakjaihoz, melyek a természetben nyers állapotban fordulnak elő. A különbség itt is egy bizonyos potenciális érték, mert a kultúreszközök magasabb értékűek, az individuum működésére nagyobb mértékben alkalmasak mint a nyers, természeti anyagok. A kultúreszközök magasabb értékpotenciáját az is bizonyítja, hogy ezek a nyers, természeti anyagokat, tényezőket sokkal nagyobb mértékben tudják az életcéloknak megfelelőleg lekötöni és átváltoztatni. A kultúreszközök a mi vitális folyamataink-

nak ép úgy eszközei, mint a sejt vitális folyamatainak is eszközei azok az anyagi alakzatok, melyek a protoplazmában vannak.

A sejt protoplazmájában a felhalmozott tényezők mint szerves tényezők érvényesülnek és egymás között tényleg szerves működést fejtenek ki; így működik együtt protoplazma protoplazmával, individuumok egymással kölcsönös szerves viszonyba kerülnek, az individuumok egyre növekedő tömege közös szerves akciót fejt ki, egy egységesen kiegészített életet képezvén, egy egységes testet, melynek magasabb individualitása van. Ép úgy halmozódnak az emberi individuumok kulturvagyonában oly tényezők, melyek tényleg egy együttműködő egységes formáció tényezői, egy-egy kultúráéi; ott, a hol ezek a kultúrák egymással összefüggésbe kerülnek, ott az individuumok egy magasabbrendű egységes összműködéssé szerveződnek, úgy, hogy a kulturvagyonok érintkezéséből, az individuumok összességéből élet jő létre, mely egységes, mely állandó, mindjobban fejlődik és magasabb összetételűvé válik: egy-egy kultúrává, mely újabb és újabb kulturtestekre oszlik, új kultúrákat szül és elenyészik.

Meg fogjuk látni, hogy ugyanaz az élet játszódik le a protoplazma és az individuumok, mint a vagyon-protoplazma és az emberek között: — a különbség csak az, hogy ez utóbbi folyamatokból az életnek egy magasabb egysége keletkezik.

A sejt-individuumokat protoplazmájuk anyagilag az életnek már egy magasabb organikus egységévé foglalja össze; ép úgy foglalja össze a kulturvagyon az embereket az élet ismét egy magasabb egységévé: a kulturtesti egységgé, egy-egy egységes civilizáció testévé.

5. A kulturtest állati test, A kulturtestek különbségei.

Kulturműködésökkel az emberi individuumok egy szövetanyagot hoznak létre produktumaikból. Ha az emberi individuum és ezen szövet-anyag között egy sejt-fiziológiai viszonyt ismerünk fel, akkor az emberiség összefüggő élete, kulturélete mint fiziológiai jellegű szövet áll előttünk.

A szerves élet a teremtés során úgy állott elő, hogy mind magasabb összetételű és mind magasabb működésekre fejlődő élet nőtt elő. Ez az új szövet, a kultúráé, mint a teremtés legifjabb alkotása állott elő, az életnek ama hatalmas jelensé-

geit hozva elő, melyek egyre magasabb kultúrák során a mi civilizációinkhoz vezetnek.

Minden kulturtestnek a maga egészében megvannak a maga anyagi határai, csakúgy mint bármely más fiziológiailag épült testnek. Külső határoló formái nem antropomorph formák, nincs se feje, se keze-lába: de azon individuális egységeknek, melyek együtt élve a kulturtestet alkotják, mindig megvan a földrajzi, tehát anyagi határuk.

Alsóbbrendű állatfajoknál csekély számú sejtek képeznek egyszerűbb összefüggésben egy-egy organizmust; így képezik a legalsóbb, legrimitívebb emberi individuumok is a maguk kulturegységét, csekély számban és egyszerűbb összefüggésben. Az a kulturszövet, melyet ők képeznek, lazább, kevésbé komplikált, életműködései csekélyebbek; de egysége a többitől szigorúan határolt. Nem ismerünk oly emberi individuumokat, kik egyszerre két civilizációhoz tartoznának. A kulturtest szétválhatik — és tényleg ily fiziológiai módon szaporodtak — de a szétválás után mindegyik individuum vagy az egyik, vagy a másik testhez tartozik. Egy se marad magára, ép úgy mint a hogy nem tartozhatik két testhez egyszerre. Mindig fizikai, anyagi szövetek azok, a kultureszközökkel való egységes összműködés szövetei, melyek az individuumokat anyagilag összefűzik.

Ily kulturszervezeteknek fiziológiai növekedése természetesen tovább tart, mint az emberi individuum élete ép úgy, mint a hogy az állati testek növekedése is tovább tart, mint a bennök élő egyes sejtek élete. Új és mindig újabb szervezetek keletkeznek; a kultúrában is a sorrend a mindig fejlettebb élethez és összetettebb működésekhez vezet.

A kulturszervezetek fejlődnek. A föld kérgén mindig hatalmasabb kulturtestek éltek. Óriási szervezetek, melyek megnőttek, újakat szültek, azután elmúltak — ezek voltak az ősei az újabb, magasabbrendű civilizációknak. Velők keletkezett az élet egy új óriás alakja, velők a föld legóriásibb fiziológiai szervezetei, melyekben mi, a szónak teljesen fiziológiai értelmében, mikroszkopikus sejt-egységek vagyunk.

A földkéreg ez óriási szervezetei is az alkalmazkodás törvényei szerint fejlődtek. Tudjuk, hogy mindegyik kultúra különbözik a többitől; ezek a különbségek a környező körülményekkel a legszorosabban összefüggnek.

Ezek a különbségek részben anyagi természetűek. A legrimitívebb népek kultureszközeinek is már vannak félre nem

ismerhető különbségeik, bizonyos ismertető jeleik. Néha úgy tetszik, hogy ezek a különbségek nem lényegesek, de mert állandóan előfordulnak, nagy lesz a jelentőségük. Arra utalnak, hogy a kultur-protoplazmatikus anyagok képződése folyamatában olyasvalami is közrejátszik, a mi az anyagi képződésben jellemző különbségeket okoz. Ha mi ezen különbségek okait nem is találjuk meg, az eset ugyanaz, mint a mi protoplazmák anyagában mutatkozik: a mikroszkop alatt látjuk az anyagi alakú különbségeket, tudjuk, hogy ezek az anyag jellemző alakulásai, de vegyi összetételüket megoldani nem tudjuk, s így nem találjuk meg eredő okukat. A sejt-protoplazmában ott vannak a legkülönbélebb szemcsék, kristályok és másféle képződések, melyek a sejt működéseiben, életében szerepelnek; a kultúra azon anyagában, mely az individuumok körül képződik, mely az anyagcsere és az együttélés anyagi elősegítője, szintén vannak bizonyos sajátos formációk: a kultureszközöknek jellegzetes eltérő formái.

A kulturtermékek működnek az anyagok általános forgalmában, a kultúra összetételében. Ezek magasabb anyagi képződmények, mint a sejt protoplazma alakzatai, mert itt a szerves élet egy magasabb ritmusáról van szó, mint a milyen a sejt élete. De fiziológiai funkciójuk ugyanaz. Azon anyagi alakzatokhoz, melyeket mi kultureszközöknek nevezünk, összetettebb funkciók fűződnek, mint a sejt anyagi alakzataihoz. A funkciók annál is inkább magasabbak, mert a kulturtest sejt-individuumai: az emberek maguk is már sejteknek magasfokú összetételei.

A kultureszközök anyagi alakulásában létrejött különbségeket ne nézzük tehát véletleneknek akkor, a mikor ezek jellemzőek és a kultúra protoplazmáit egymástól megkülönböztetik. Ezek a különbségek a keletkezés különböző momentumaira utalnak. Mint különbségek olyannyira egységessé válnak, hogy már külső formaképződéseikben is mint stílt, műstílt, építkezési stílt ismerik. Tehát már külső formáikban megvan önálló saját karakterük, a létrehozó kultúrának megfelelőleg. Csak arra kell utalnunk, hogy ma már az építkezési és műipari stílt nem a szellem intuitív találmányának nézik, hanem éghajlati megtechnikai, tehát anyagi momentumokból származtatják.

Kulturszerszámokon, kultureszközök ön a különbségek gyakran csak formakülönbségek, az anyag nem különböző. És ezek mégis anyagi különbségek, melyek a kultursejtek, az

emberek életére kihatnak. Mert ezek a formakülönbségek bizonyos adott körülmények és viszonyok között bizonyos előnyökkel és hátrányokkal járnak. A formákhoz tehát az anyag bizonyos értékpotenciája tapad. Ez az értékpotencia az anyagok működésekor szerepel, a kultursejt, az ember életében magasabb értékű eredményeket segít elérni, tehát ezt teszi a kulturtest életében is. A formának megvan, úgyszólván bizonyos vegyi értéke, megvan a vegyi értékpotencia természete. Vegytani kifejezéssel a sejtek anyagainak az értékét, szintetikus értéknek hívják.

Mindezen kultureszközök képezésekor megvan természetesen az az iparkodás, hogy minél nagyobb, minél kiadósabb, magasabb legyen az a hatás, melyet velők elérnek. Tehát egy állandó iparkodás: adott körülmények között a legnagyobb potenciát és erőértéket elérni. Minden ember azon van, hogy minél jobban alkalmazkodjanak az élet környékező momentumaihoz. Azon szerszámok és kultureszközök, melyek az adott körülményeknek leginkább s a legjobban megfelelnek, azok szaporodnak és terjednek; a kevésbé megfelelő formák kiesnek a használatból. Ez a tiszta, világos alkalmazkodás; az emberi kultúra képződményeinek alkalmazkodása az élet környékező körülményeihez; a kulturtestben az anyagi élet kultur-protoplasmatikus képződményeinek alkalmazkodása a környékező körülmények momentumaihoz. Minden néprajzi tudásunk félreismérhetetlenül arra utal, hogy a kulturélet környékező momentumai és a legkülönbözőbb népek kultúrtermekéi között mindig szoros összefüggés van.

6. A kulturtesteknek alkatkülönbségei.

A kultúrák intézményeikben is különböznek egymástól. Nem ismerünk két olyan egymástól elválasztott kultúrát, melyeknek egészen egyforma intézményeik volnának. Ma már az intézményeket is az életviszonyokból eredőknek tekintik és szigorúan fiziológiai törvény az, mely itt érvényesül.

Az intézményekben a cselekvések összefüggésének képét, alakját kell látnunk. Az összműködés alkata ezekben képződik ki. Így az intézmények alakulásának különbségei összefüggenek azon anyagi elemekkel, a kultureszközökkel, a melyeknek működtetésével az együttélés folyik. A családi életet például mindenütt intézmények szabályozzák; hatásuk a környékező kulturesz-

közöknek érvényesítésére vonatkozik, a felosztás bizonyos eljárására s ezen eljárás alkalmazására. Már családi életnek is csak azon összeköttetést nevezzük, melyek oly emberi individuumokat kötnek össze, kiknek már van valami kultur-protoplazmatikus képességük; mert a kultúra rétegén alul nincsenek családi institucziók, csak nemi viszonyok. Ez a fogalom: intézmény tehát a kultur-protoplaszma anyagi voltához van kötve.

Ép így van ez a jogi intézményekkel. Ezek is mindig oly cselekményekre vonatkoznak, melyek az individuumokkal és az egészszel anyagi összefüggést okoznak. így a vagyonok felosztása, közössége, a kultureszközök kölcsönös együttműködése; legyen ez a legprimitívebb fegyverek legkezdetlegesebb alkalmazása vagy a legbonyolultabb fejedelmi jog, mely a fegyvereknek alkalmazását, az intézmények alapján, határozott vonatkozásba hozza az egyesekkel csak úgy, mint az egészszel. Ott, a hol nincs kultúra, az állatvilágban, ott is vannak bizonyos jelenségek, melyek az élet jogi beosztásának bizonyos módját mutatják, de ezek csak egy múltó, ad hoc okra vonatkoznak, mely az individuum és a faj életérdekeire nézve fenforog; az emberiség jogi intézményei azonban mindig arra az állandósult magasabb fiziológiai organizmusra vonatkoznak, mely az ember kultur-protoplazmája következtében úgy él, mint egységes egész. Sőt a látszólag legimmateriálisabb intézmény: a vallás is a protoplaszma anyagi életével a legközvetlenebb összeköttetésben van. Ezt a vonatkozást — tehát az emberiség életében a legjelentőségtelegesebbet — később körülményesebben tárgyaljuk.

Az utóbbtól egyelőre eltekintve, mindig könnyen felismerhetjük, hogy a kulturszervezetben az institucziók ugyanazon szerepet viszik, mint a mit a vegyi képletek fejeznek ki az anyagi életben. A fiziológiai szervezet sejttállama ezeket a képleteket a sejteknek bizonyos sorrendi összefüggéséből képezi; azaz a sejtek úgy sorakoznak egymás mellé, hogy bizonyos vegyi folyamatok kellően végbemehessenek. Az intézmények épen így bizonyos sorrendet állapítanak meg, a hogy az egymásra való hatásoknak érvényesülniök kell úgy az egyes, mind az összesség funkcióira nézve. Ha az individuumok együttműködésében és kölcsönös cselekedeteikben valamely változás áll be, úgy ez mindig abból az egyetlen tendenciából ered, hogy egy másféle összetett, kölcsönös és egységes hatás akar érvényesülni; azaz az összefüggéseknek más sora — és új institucziók állanak elő. A sejtek egymáshoz fűzött hatásaikkal bizonyos vegyi képle-

teket érvényesítenek; az emberek egymáshoz fűzött hatásaikkal intézményeket érvényesítenek.

Talán megvan a hajlandóság, hogy ennek a viszonynak megfordítottját föltételezzük? Hogy tudniillik az institucziót előbb kitalálják és azután érvényesítik. Ha a kulturtestben a fiziológiai szervezet jelenségeit felismertük, úgy a felelet csak az, hogy ez ugyanazon dolog lenne, mintha valaki azt hirdetné, hogy a sejteknek vannak bizonyos a priori szándékaik, melyeket érvényesítenek akkor, a mikor az egyik állatban ezt az összetélt választják, a másokban meg egy másilyent. Nem! a kultur-organizmusokban is félreismerhetetlen — a történelem és a népismeret egyre több adatot szolgáltatnak róla — hogy az institucziók az életnek materiális körülményekkel való leg-szigorúbb összefüggéséből keletkeznek.

Az együttélés kezdetén, úgy a sejtek, mint az emberek, bizonyára még minden határozott rend nélkül léptek első összeköttetéseikbe. Csakhamar azonban azok az egyének, a melyek egymással élénkebb összefüggésbe kerültek, szorosabb összeköttetést is fejtek ki egymás között, mint azokkal, a melyek kevésbé voltak képesek a többiekkel bizonyos kölcsönös viszonyba lépni. Így ez utóbbiak félreszorultak az elébbiek szorosabb kapcsolatából. Ez által már egy bizonyos rend állott be az egyének közös testi összefüggésében. Ez a rend így a szerint képződött, hogy amaz egyének, a melyeknek mások iránt való kölcsönhatásaik magasabb potenciális értékűek, bizonyos központi gravitálódáshoz jutnak, a többiekkel szemben központi helyekre, míg azok az egyének, a melyek kevesebb értékű kölcsönhatásokat tudnak kifejteni, a központi gravitálódásból fokként lezorulnak. így bizonyos központosított organizáció szerveződik úgy a sejtek, mint az emberi egyének testi együttélésében. Az elsőknél állandósuló szövetképletek, az utóbbiaknál állandósuló institucziók fejezik ki az alakuló rendet.

Ezen rendben a természetes kiválásnak az útja szerveződik úgy az egyénekre nézve, mint az egész testi fejlődésre. Mert így egyrészt mindig azok az egyének kerülnek az összműködés rendjének elejére, a melyek a többiekre kiható értékpotenciáik révén erősebben függenek össze az egészszel. Másrészt pedig így ezen szerveződött rend az, a melynek útján az egyes egyének az összességre, a testi egészre nézve is a legteljesebb mértékben, mennyiségben fejthetik ki az összetartás, az együttélés erő-potenciáit.

Az összetartás ezen erőpotenciája azonban attól függ, hogy a sejtek — és épen így az emberek — az élet környékező elemeiből mily értékeket asszimilálnak a test számára, mint erőértékeket. Ha változnak a külső körülmények, akkor változnak az összetartás föltételei is. Például: ha változik a sejtek tápláléka, akkor azok a sejtek uralkodnak vagy jutnak fokozottabb tevékenységhez, melyek az új anyagot jobban tudják erőértékeké feldolgozni, míg az olyan sejtek, melyek az új táplálékot nem igen tudják magukba fölvenni, eltűnnek. Így azután a sejteknek egy modifikált új rendje képződik: egy modifikált állati szervezet. Épp így például: ha egy oly kulturtestnek a viszonyai változnak, mely eddig vadászattal szerezte meg a táplálékát és most a földművelésre kénytelen áttérni: akkor most azok az individuumok, melyek új viszonyoknak jobban megfelelnek mint mások, a többiekre nagyobb erőértékekkel hatnak, mint most az előbb még vadászok. Így előáll a rend módosulása: a szervezetben azok érvényesülnek, a melyek az adott környező anyagokból több erőértéket tudnak a közös test számára kiváltani; ennek folytán módosulás áll be, a kulturtestben, új intézmények támadnak, az összműködésnek új rendje. De ezek csak nyers példák. Ha azonban most arra gondolunk, hogy a különböző kultúrákban a kultureszközöknek bizonyos különbségei mutatkoznak, és ezek a különbségek, a mint erről korábban szóltunk, mind az alkalmazkodás, a kiválás folytán állottak elő; ha továbbá arra gondolunk, hogy mindegyik kultureszköz egy-egy erőtényező, a mely ama módosulásoknak van alávetve: úgy ezekben mind, hasonló modifikációk keletkezését lehetne a legfinomabb árnyalatokig követnünk, mint a minőnek nyers példáját a vadászat és földművelésben, az imént adtuk. Minden kultureszköz módosulása, egy-egy új erőtényező, módosító faktor, a kulturtest életében. Csak egy gondolattal röppenjünk modern életünk fölé és teljes horderejét láthatjuk ennek a tételnek, midőn technikai eszközeink óriási átalakító hatását látjuk érvényesülni, a korábbi idők életmódjával szemben.

Így keletkeznek a kulturtestnek újabb és újabb modifikációi, újabb és újabb kulturszervezetek, ugyanazon törvények alapján, melyek az állatvilágban új, megváltozott szervezeteket hoznak létre.

7. A kulturtestek tulajdonságainak fizioológiai átöröklése.

A kulturszervezeteknek ily változandósága alatt azonban másrészt a tulajdonságok átöröklésének a törvénye is érvényesül.

A különböző kultúrák nem állottak egyszerre elő, hanem fokozatosan fejlődtek. Mindegyik valamely korábbiból származik. A kultúráknak ezen fokozatos fejlődési egymásutánjában egyik kultúra élete a másiktól egészen határozottan különvlik. A kultúr-történet határozott korszakokra oszlik, új kultúrák fejlődnek, virág-zanak, elmúlnak és újabbak támadnak helyettök. Egy időben ugyanazon a helyen két különböző kulturszervezet nem él soha.

Egy kulturtest sem keletkezett úgy — a kulturszövet első kezdetei után, — hogy idősebb kulturszervezetekből ne fakadt volna. A kulturélet régibb, egyszerűbb, kevésbé összetett alak-zatai nélkül magasabb kulturélet nem keletkezett.

Korban egymáshoz közelebb álló kulturszakoknak for-mációi közt mindig kisebb a különbség, mint azok között, melyeket nagyobb időszakok választanak el egymástól. A külön-b ségek ép úgy nőnek, mint a hogy annál nagyobbak ősök és utódok között is, minél nagyobb időkülönbség van köztük.

Úgy a különbségnek, mint a különbség nagyobbodásának ugyanaz az oka a kulturtestben, mint az állat-fizioológiai testben. Azok, melyek korban közelebb vannak egymáshoz, azok szer-vezetének tulajdonságai jobban hasonlítanak egymáshoz, mint azoké, melyeket egymástól már nagyobb időszak választ el.

Ez tisztára a tulajdonságok átöröklésének és lassú módo-sulásának képe, úgy a mint azt az állat-fizioológiai testben ismerjük.

Az újabb irányú történelem, a mely nemcsak a császárok és királyok históriájával foglalkozik, mind arra oktat minket, hogy a létező kultúra tulajdonságait kiirtani nem lehet, hanem hogy ezek a leghatározottabb átöröklés révén még sokáig fenn-maradnak. A történelem újabb felfogása világosan odamutat, hogy a népek tulajdonságai csak lassú modifikáczión mennek által. Azt bizonyítja, hogy egy-egy történeti korszaknak mind-egyik új vonása mint hozza magával a régi tulajdonságokat is a múltból. Ma már látjuk, hogy egy új kulturszaknak oly hatal-mas erupcziója is, mint a milyen a kereszténység volt, nem magá-ból lett, hanem a korábbi görög-alexandriai római kultúrának öröklött tulajdonságai módosultak át lassankint. Az erupczió maga csak az elválás volt az előbbi kulturtesttől, de minden csak

fejlődött — bár valami újjal egyetemben — a kulturélet átöröklött tulajdonságaiból.

A tulajdonságok átöröklése ugyanoly módon, mint a hogy az állatvilágban mutatkozik, a népek világában is világosan föllelhető. Hiszen az, a mit a nép életének mondanak, azon testnek az élete, melyet az emberi individuumok, fiziológiailag összefüggő egészükben, alkotnak. Az átöröklés tömérdek ténye ismeretes. Mindegyik népnek megvannak a tradíciói, melyek előbbi kultúrájából erednek és melyeket nem lehetett hirtelenben kiirtani; mindig sok időbe került, míg azok megváltoztak. Mindegyik kulturszak, mindegyik új kulturszövet, minden új szervezete a kulturéletnek az előbbi kulturtest tulajdonságain alapszik, az átöröklött tulajdonságokon és új tulajdonságai a régieket csak módosítják.

8. A kulturtestek fiziológiai szaporodása. A civilizációk halálának organikus keletkezése.

Az egyszerű állati szervezetek szaporodása oly módon megy végbe, hogy a test kettéoszlik és egy testből két önálló test lesz.

Ha felismertük, hogy a kultúra organikus szövet, akkor a kultúra alsó fokán a szaporodásnak ugyanezt a módját észlelhetjük.

A mint alacsony rendű fiziológiai testek osztás útján egy ugyanoly összetételű új testet választanak ki, ép úgy egyszerű oszlás útján keletkeznek a primitív kulturszervezetekből újabb szervezetek, újabb kulturtestek. Csak lassanként keletkezik közöttük különbség, mely azután mindnagyobb lesz s melynek keletkezését az új környező viszonyokra kell visszavezetni.

Még ma is világosan láthatjuk a vad népeknél, hogy közel rokon törzsek szerveződésének a típusa ugyanaz, kulturszervezetüknek ugyanaz a típusa ismétlődik, csak hogy lassanként az eredetileg közös típusnak módosult formája mutatkozik. A primitív kultúrák között oly közeli a rokonság, mind oly hasonló módon tagozódnak, hogy a kulturszervezetek is, ép úgy, mint az emberi szervezet, az eredetnek egy közös törzsére utalnak. A keletkező különbségek pedig alig más természetűek, minthogy az egyik kultúrában az összefüggésnek ez a tagja, csoportja lett jelentékenyebb, a másikban pedig mások.

Fölösleges a vitát újratekdeni, hogy az emberi fajok fizikai formájának a variációi egyetlen egy őstörzsből keletkeztek-e. De azzal már tisztában van a tudomány, hogy ha nem is volt

egyetlen ily őstörzs, akkor is csak nagyon kevés őstörzse lehetett az emberiségnek; mert, ha a legkülönbözőbb fajok fiziológiai rokonságát keressük, oly eredményekhez jutunk, melyek egymáshoz igen közel állanak. Nagyon valószínű, hogy a kultúrtestekkel ép így áll a dolog. Mert minél jobban megfigyelhetjük a rokonságukat, követve azt az ősidőig, annál közelebb állanak a kultúrák egymáshoz úgy alakban, mint összetételben. Sőt még a kultúrák fejlettebb fokain is, hasonló magas fokokon, hasonló fejlettség mutatkozik, mint például még manapság is, a kínai és keresztény kultúra között.

Az állati élet egy magasabb fokán, mint ott, a hol még a testek egyszerű oszlás útján szaporodnak, a szervezet keletkezésének egy más, magasabb módja mutatkozik. Az alacsony - rendű organizmusokat nem éri a halál, mert oszláskor a részek megint megifjodnak. Csak külső, az organizmusra kívülről ható körülmények következtében mennek tönkre. A magasabbrendű organikus élő lényeknél egy másfajta oszlás mutatkozik és pedig a halál szerves keletkezésével (ellentétben az oly halállal, mely külső hatások alapján áll be). A halál új életnek lesz a hordozója és az örök megifjúdás helyett ifjúság meg aggság a halállal együtt jelenik meg.

Az oszlás folyamatai itt bonyolultabbak lesznek, úgy, hogy a szervezet zavarát — mely az oszlással előállott — a külső zavaroktól, az organizmusnak már védenie kell, különben nem jöhet létre az oszlás belső, mind bonyolultabb folyamata. Szervi feltételeiben az oszlás folyamata annál tökéletesebben megy végbe, mennél inkább védve van ez a folyamat külső zavarások ellen. Azon szervezeteknél megy tehát ez az oszlás a legelőnyösebben végbe, mely a külső zavarok ellen való védekezésre legjobban alkalmazkodik. Az állatfajok fejlődésének sorrendjében így kiválasztódást láthatunk, hogy mint irányul a szervezet folytonos fokozódása oda, hogy az eredeti oszlás mindinkább védett fiziológiai feltételek között menjen végbe, magában az anyatestben.

A test így alkalmazkodik mindjobban az oszlás folyamatához. A szerves összetételnek már egyszer elért tökéletességét fenntartani, ez a feladat úgy mindinkább a fiatestre hárul, és ily szerves test kialakulásának a védelme mindinkább az anyatest folyamatához tartozik.

(A létrejövétel szerves munkájának felosztása azután az összetétel még magasabb fokait éri el az által, hogy a keletkezés

a hímnemű és nőnemű folyamatokra feloszlik. Ez megint csak a teremtés fiziológiai munkájának egy magasabb foka. A fiziológiai fejlődés ily magas fokától azonban a kulturtesti élet még mérhetlenül távol áll.)

Ha így tisztában vagyunk azzal, hogy az ősi oszlásban, a mikor is a részek tovább éltek azon vegyi-fiziológiai folyamatok, melyek magukban és magukkal hordják az életet, teljes egészökből teljes két félre oszlottak és a két fél csak úgy élhetett tovább, ha mindegyik egyenlő lett a maga benső összefüggéseiben a másikkal, — különben az összetételben az élet föltételének valami híjja maradt volna: — ha ezzel tisztában vagyunk, akkor bizonyos, hogy a midőn az oszlás nem az ősi módon két teljes egyforma félre való oszlással ment végbe, hanem úgy, hogy nem egyformán oszlott meg az anyatest, — t. i. az anyatest a keletkező új test érdekében nem az egyenlő oszlásra, hanem az oszlás védelmére alakul — akkor itt az anyatest és az új test között már egy különbözet támad. Egy különbség, a mely az élet fiziológiai, kémiai föltételeinek valamelyes híjját jelenti az egyikre nézve. Egy hiány keletkezik az egyik fél élete organikus tényezőinek összefüggésében a másik féllal szemben. Ez a hiány, ez a különbözet a halál organikus eredete. A halál tényleg mint organikus folyamat csak akkor áll elő, a mikor a szaporodás már nem az egyszerű ősi oszlás útján jön létre. A halál organikus folyamattá csak itt lesz, addig csak valamely külső esetlegesség, mely az életet aecidentalisán szétrombolja.

Ha most végigpillantunk a ma élő kultúrákon, akkor sajátságos tény tűnik fel, melyet a megelőző fiziológiai szemlélődés nélkül nem lehetne megmagyarázni. Tudniillik csak a vadaknak nagyon alacsonyrendű kultúrái maradtak fenn és ezeken kívül csak a legújabbak élnek. A lassú átmenet az alacsonyrendűektől a magasrendűekig tökéletesen hiányzik, kihalt. A vadak legmagasabb kulturorganizmusa és a mai civilizált népek legalacsonyabbja között nagy úr van.

Az egyszerű ősi vad törzsek tényleg egyszerű oszlás útján keletkeztek. Egymástól elágaztak, egymás mellett tovább éltek, legfeljebb az egyik törzs a másikat elpusztította; vagy külső körülmények okoztak pusztulást.

A kulturélet magasabb fokain azonban látjuk, mint keletkeznek kultúrák korábbi kultúrákból úgy, hogy a korábbi kultúra, melyből az új előkerült, meghalt. Ilyenkor

az új kultúra kifejlődése még a korábbi kultúra testében ment végbe.

Mindazon civilizációk, melyekről történetírás maradt fenn, már ily természetűek. Mindenütt bebizonyítva látjuk, hogy az újabb kultúra még a korábbi testében élte át fejlődési folyamatát és hogy itt nemcsak egyszerű oszlás ment végbe, melynél a korábbi tovább él, hanem: — az új civilizáció a korábbinak halálát okozta.

A magasabbrendű civilizációknak, melyeket már az írott történelem ismertet, megvan az ifjúságuk, felvirágzásuk, a vénülésük; az újabbakkal szemben elvesztik életerejüket és ellenálló képességüket — és így támad a civilizáció halála.

9. A kulturtest mai fejlettségének foka.

Midőn a kultúrának állat-fiziológiai természetét így nyilvánvalóan felismerhetjük: a legközelebbi kérdés önkénytelenül is az, hogy így tehát minő állati organizmushoz hasonlít a mi mai kultúránk?

A kérdés mindenestre felvethető abban az értelemben, hogy vajjon az állati élet fejlődésének mely fokával esik egybe a kultúra mai fejlettségének foka.

A kérdés csakis így vethető fel. Abban az értelemben semmiképp sem, hogy mely állathoz hasonlít a mai kultúra? Mert azok a formák, a melyeket az állatok testi szerkezete felvett, azokkal a körülményekkel, viszonyokkal környező tényezőkkel állanak a legszorosabb összefüggésben, a melyek közt az állat fejlődése végbement. És ezek kétségtelenül egész mások, sőt egész más természetűek is, mint azok, a melyek a kulturtest alaki kiépülésére közrehatnak. Tehát külső formákban nem is szabad hasonlatosságokat keresnünk az állattest és a kulturtest között. De továbbá arra is kell gondolnunk, hogy maguk az állati testek, a legegyszerűbb organizmusoktól a fejlettekig, oly végtelen variációkat mutatnak, a melyek mind arra utalnak, hogy forma tekintetében az alakváltozásoknak számtalan, végtelen alakulása állhat elő. Tehát alaki hasonlóságot keresni épen egyik vagy másik állathoz, egyáltalán nincs helyén, midőn az alak kiképződésének oly egészen más tényezői hatnak közre itt is, ott is, a mi azonban nem változtat azon, hogy legyen a külső alak bármilyen, a benső összefüggés, az élet benső folyamatai mégis a szerves állati élet folyamataival azonosak.

Azt azonban már közelebbről meg lehet határozni, hogy azon sorrendben, a mely a legegyszerűbb fiziológiai organizmusoktól a legmagasabb rendűekhez vezet, hol van ama fejlettségi fok, a mely annak a fejlettségnek felel meg, a melyet a mi civilizációnk teste már elért.

T. i. az előző fejezetünkből már kitűnik, hogy a kulturtestek fejlődése során ott tartunk, a hol már túl vagyunk az egyszerű oszlás útján való keletkezés fokán. Tehát még csak alig vagyunk túl az állati élet azon fejlődési fokán, a melyet azon még igen primitív állati organizmusok képviselnek, a melyek még oszlás útján keletkeznek egymásból. Ezen a fokon túl és mindössze az elején vagyunk ama fejlettségnek, a hol az újabb organizmusok már nem egyszerű oszlás által keletkeznek, hanem az anyatest halála áll be, a hol a halál már mint organikus folyamat állott elő.

Tehát ama sornak, a mely az állati életben a legprimitívebb organizmustól a mind magasabbra fejlettekig vezet, az állati organizmusok fejlődési sorának még igen-igen alacsony fokán él a mai kulturorganizmus. Mi még igen alacsonyrendű, kezdetleges képletet képviselünk abban a sorrendben, a melyet a fiziológiai élet, az állatvilág fejlődésében ismerünk.

Hogy a mi újabb kultúránk a szerves életnek még csak ily alacsony fokával állanak egy színvonalon, az érthető. Gondoljunk csak arra az óriási időkülönbségre, hogy mióta van a földön állatvilág és mióta fejlődnek kulturorganizmusok. Csak miután a legegyszerűbb sejtekből a magasabb szervezetek mind, egész az emberig fejlődtek, csak akkor kezdődött a teremtés új ritmusa, melynek első sejtegyesége az ember lett.

És midőn így ezt a nézőpontot megállapíthattuk, a honnan a teremtés működésének, a szerves élet fejlődésének egy egész, új ritmusát áttekinthetjük: szemeink előtt egy messzi látóhatár nyílik meg.

Ha a kultúrának, civilizációnak mai élete, mai fejlettségi állapota, még csak egy oly alacsony fokát képviseli annak a lánczolatnak, annak a fejlődési sornak, a melynek kialakulását az állati organizmusok mutatják: úgy minő óriási, ma szinte el sem képzelhető organikus fejlődés az, a mely a következő kultúrák előtt áll. Ha a mi mai civilizációnk szervezeti berendezkedése, még csak egy végtelen, primitív organikus állapot: minő csodás kulturműködéseknek kell még a jövőben előállaniok, a civilizációknak minő hatalmas organikus belső épülésének,

szervezetének kell még kiépülnie? Minden meseszerűt túlszárnyaló fejlődés az, a mit a civilizációk jövője rejt.

Hogy a teremtés ezzel az új ritmussal, mely a kultúrával kezdődik, megint csak egy magasabbrendű összetett fiziológiai életet nemzett, azt kimutattuk. Organikus életműködés folyik itt is; fiziológiai szövetek élnek, individuális egységeket, embereket, mint sejteket fogva össze egy magasabbrendű szerv életkeretébe, kulturtesteket alkotva, melyek fiziológiai módra élnek, és állat-fiziológiai törvények szerint mindig magasabban szervezett léletté fejlődnek. Így tehát ezentúl minden kulturszervezetben egy a földön fekvő óriási lényt, egy állat-fiziológiai teremtményt kell látnunk; hol az emberi individuumok mint sejtegyeségek élnek; a mely úgy fekszik itt, mint állati szervezet és így él; fiziológiai törvények szerint éli kulturkorszakokon át tartó életét; fiziológiai fejlődés folyamatából keletkező, teste nő, életképessége tetőpontját éri el, azután elmúlásnak indul, és ezalatt magából egy új önálló életet nemz. Bár a fiziológiai állati testek alacsony fejlődési képleteinek fokán áll még ez az élet, de azért mégis fiziológiai természetű élet. Az állat-fiziológiai életnek egy magasabb ritmusa ez, és ez az óriási élő lény a teremtés működésének legifjabb szülőtte, az élet működését leghatalmasabb nyilvánulásaiban reveláló teremtmény. Az ő életfolyamatait nevezzük kultúrának, civilizációknak.

Méray.

A NEMZETKÖZI LEÁNYKERESKEDÉS.*

Midőn 1900. év december havában a londoni Vigilance Association buzgó titkárának *Cooté* Sándor úrnak Budapesten tartott előadása alkalmából nálunk is megindult a leánykereskedés elleni mozgalom s megalakult a magyar bizottság, egy pillanatig sem voltam kétségben az iránt, hogy e tények által csak a nemzetközi udvariasságnak teszünk eleget. Magyarországon a nem politikai háttérű társadalmi akcióknak nincs szerencsés talajuk és a társadalom életkérdései iránt oly csekély az érdeklődés, hogy szinte csak örülhetünk annak, ha a külföld e tekintetben viszonyaink felől tájékozatlan marad. A közjótékony - sig egész mezeje — a mennyiben az egyéni hiúság forrásai nem táplálják — kopár terület, a társadalom a pauperismus, a patronage, a gyermekvédelem, a munkásvédelem ügyével szemben fennálló magasztos feladatait, nemcsak hogy nem teljesíti, de nem is ismeri. A közművelődés és a közerkölcsiség terén felmerülő teendők — ha az állam és az egyházak nem gondolnak — parlagon hevernének s míg egyfelől a magyar imperializmusról — a greater Hungary-ról — szőjjük rózsás nemzeti álmainkat, a fényes színpompájú szappanbuborék belsejéből ijesztő sötétségű űr tátong felénk.

Nem hivatkozom a közkedveltségű angol és amerikai példákra, hisz az angolok mesével határos »charity organisation«-ja hosszú fejlődés eredménye, az amerikai Astorok és Carnegie-k 2—400 millió koronás könyvtári és közoktatási alapítványait mi koldusok még képzeletben sem érjük fel. Csak egy arcziprító tényre kívánok példakép utalni, hogy míg Magyarországon 20 rabsegélyző-egylet — mely évenként 21,600 korona állami

* Felolvasatott a leánykereskedés leküzdésére alakult magyar bizottság június 1-én tartott ülésében.

szubvenczióban részesül — összesen körülbelül 31,000 koronát áldoz e célra, addig Japánban 69 rabsegélyző-intézet működik, mely évenként körülbelül 400,000 koronát juttat — állami segély igénybevétele nélkül a patronage fontos feladatainak.

Így hát nem emelhetünk keserű önvádakat magunk ellen a miatt sem, hogy éppen e bizottság mindezideig nem ült össze, hisz úgy sem volt miről tanácskoznia és nem is lehetett, mert az állami és társadalmi erők összehatása, mely e kérdés előbbrevitelének első feltétele, nálunk teljesen ismeretlen fogalom.

Az igazat megvallva talán kissé szégyenletesnek kell találnunk azt a tényt, hogy mi a leánykereskedés botrányos üzemeiről — eltekintve *Gruber*-nek a nemzetközi büntető-egyesület budapesti gyűlésére készült jelentésében (*Bulletin de l'union internationale de droit pén.* VIII. 177.) a napilapok nyomán közölt néhány esettől — csak külföldi forrásokból szerzünk értesülést. Így a régebbi ismert adatok mellőzésével, csak *Hatzig*-nak a *Liszt-féle Zeitschriftben* (XX. 511—541.) megjelent tanulmányára utalhatok, melyből kitűnik, hogy a leánykivitel élén Magyarország áll, hogy Pétervárra magyar leányok tömegesen érkeznek, kiket tánczosnői szerződés ürügye alatt csaltak el, a mit érdekesen egészít ki *Bebel*-nek, a német szocialisták vezérének a birodalmi gyűlésben előadott közleménye, hogy a magyar zsidóleányokat — az orosz bevándorlási tilalom kijátszása végett — Németországban kikeresztelik s így szállítják rendeltetésük helyére. Nem kevésbé tanulságos reánk nézve az, hogy a leánykereskedők által a társaikkal vagy ügynökeikkel folytatott írásbeli vagy távirati közlekedés tolvajnyelvében »három hordó tokaji«, három különösen szép leányt jelent.

Hazai adatok — mint már említettem — nem állanak rendelkezésünkre. Egyedül *Hegedűs* Lőránt országgyűlési képviselő (öt megelőzőleg *László Gyula: Székely és csángó leányok* című füzetében) érintette a székely kivándorlásról helyszíni kutatások alapján írt tanulmányában, hogy a székely leányokat egy-egy nagy házasság legendája csábítja ki Romániába, s hogy azok főleg a boksákban — lebukokban — találhatók. Ugyancsak tőle veszem *Czelder*-nek 1861-ből származó kijelentését, hogy »régibb időben szállingózott egy-egy érettkorú leány szolgálattétel végett Erdélyből a Dunafejedelemségbe, de az egyén nagykorúságában semmi kárára vagy szégyenére nem volt nemzetünknek«. Hogy ma már a szállingózás özönléssé változott, azt sejtjük ugyan, de számszerű bizonyosságot statisztikánk vagy

hivatalos jelentéseink nem nyújtanak, mintha csak az államhatalom félne attól, hogy a helyzetet az egész sötétségében feltárja. A míg pedig nem ismerjük a baj terjedelmét és alakjait, addig orvoslásáról beszélni sem lehet. Waldeck-Rousseau volt francia miniszterelnök kezdeményezésére július hó 15-én hivatalos nemzetközi konferencia gyűl össze Parisban, melyen a magyar kormány is képviseltetni fogja magát s bármily megelégedéssel tölt is el bennünket, hogy a legilletékesebb hatalmi tényezők is jónak látják a fellépést az egész európai közerkölcs e szégyenteljes mételye ellen, mégis csak sajnálhatjuk, hogy a magyar kormány képviselője úgyszólván üres kézzel, positiv adatok nélkül megy a konferenciára, melyről sokkal hasznosabb eredményekkel térhetne haza, ha a belügyi kormányzat részint számszerű, részint a leánykereskedés jellegzetes alakjait és okait feltüntető adatokat bocsáthatna rendelkezésére.

A leány kereskedés formáit illetőleg némi tájékozást nyújt a német bizottság emlékirata. A leggyakoribb eset az, hogy az ügynökök jól fizetett állások ígéretével csábítják áldozataikat, valamely kereskedelmi központban gyűjtik az árút s egyszerre szállítják a rendeltetési helyére. Így 1899 december havában Budapesten tartóztattak le egy magát »Exporteur für den Orient«-nek nevező Bahr nevű egyént, ki huszonöt magyar leánynyal Konstantinápoly felé indult. Másik szokásos módja a fehér rabszolga-üzletnek az, hogy rosszlelkű helyközvetítők mint pinczérnőt vagy kasszírót bordélyházakba szerződtetik a szóban forgó leányokat, a mi annál veszélyesebb, mert a levelezésből nem tűnik ki, hogy a szerződtetés fajtalan célokra történt s így a tettes rendszerint nem is üldözhető. Nem szokatlan eset az sem, hogy a leánykereskedő, mint nősülni vágyó egyén mutatkozik be. így például egy H. Harry nevű egyén, a kit a lembergi társaságban mint egy aranybánya ügynökét vezettek be s a ki hamis okmányokkal igazolta is kilétét, egy tekintélyes lembergi kereskedő leányát nőül vette. Az esküvő után a fiatal pár Bécsbe ment nászútra, tényleg azonban a férjnek Buenos-Ayresbe sikerült vinni nejét, a hol egy nyilvános háznak adta el s csak az ottani orosz konzul fáradozásának köszönhető, hogy a fiatal asszony — kinek úgynevezett férje elég arczátlanul vakmerő volt őt, az említett házból való szökése után reklamálni — haza juthatott szüleihez. E konkrét esetet azért véltem szükségesnek felemlíteni, mert a benne szereplő egyén tipikus alakja a transatlantikus leányügynöknek, ki majd üzletember, majd

hoteltulajdonos, majd a sportférfi maszkja alatt, de mindig elegánsan és biztos fellépéssel jelenik meg, több nyelvet beszél és hamis okmányai segítségével jó összeköttetéseket képes bebizonyítani. Nagy pénzkészletével a hiszékeny leányoknál könnyen eredményt ér s ha egyszer kezében vannak, a presszió legkülönbözőbb módjaival képes őket a szabadulástól visszatartani, a mit főleg az nehezít, hogy a tengerentúli útra valamely idegen ország hajóját választják, melynek személyzetével az áldozat érintkezni nem tud. De nincs is mindig szükség a körülhálózás bonyolult módjaira. Mint Bérenger szenátor, a francia büntető-jog és a humanisztikus törekvések vezére a Societé Générale des Prisons múlt évi december havában tartott ülésén reámutatott, Franciaországban csak ritkán kerül sor a hazugság és csel alkalmazására. Az ügynök a »bureau de placement« kijáratánál várja a kijövő leányokat s ezeknek bebizonyítja, hogy még ha munkát kapnak is, legfeljebb napi 1½—2 frankot szerezhetnek súlyos munkával, holott ha szavára hallgatva, külföldre utaznak minden munka nélkül, szabadságukat fel nem áldozva, nagy összegeket kereshetnek. »*Quelque argent donné achève la seduction et le marché est conclu*«, mondja Bérenger s ha e véleményt egybevetjük azzal az adattal, melyet a német-alföldi bizottság a múlt év őszén Amsterdamban tartott konferenciára készített jelentésében említ, hogy tudniillik egyedül Amsterdamban 79, nagyrészt kiskorú, francia leányt találtak a nyilvános házakban, kiknek odajutása szívetrázó monotóniával ismétli az említett módozatot, úgy nincs okunk Bérenger szavainak alaposágában kétkedni. Hogy a délamerikai export minő arányokat öltött, azt Luzzati-nak jelentéséből sejtethetjük, mely szerint egyedül a genuai kikötőből évenként körülbelül 1200 16—25 éves leányt szállítanak Argentínába, főleg Montevideo- és Rio de Janeiro-ba, kik az ügynök alkalmazottainak vagy rokonainak vallják magukat, úgy hogy a kikötői rendőrségnek nincs módja a közbelépésre. Az ügynököknek a fehér rabszolgatartók által fizetett árakról némi felvilágosítást nyújthat Hilty, berni egyetemi tanár jelentése, mely szerint a Genfből évenként exportált 2—300 leány, átlag 400—1000 frankért kelt el.

Mind e felháborító tények, melyek pendant-ját, azt hiszem, nem sok utánjárással, a hatóságok Magyarországon is megtalálnák, arra indították az európai kulturállamokat, hogy erélyes lépéseket tegyenek a *traite des blanches* leküzdésére. A küzdelem

módozatai természetszerűleg egyrészt a közigazgatási praeventív és büntetőjogi represszív rendelkezések, másrészt az egyes államok belső törvényhozása és a nemzetközi szerződések közt bifurkálnak. A mi mindenekelőtt a büntetőjogi megtorlást illeti, úgy Hatzig-nak minden tekintetben kifogástalan fogalom meghatározását: »gewerbsmässige Anwerbung von Frauenzimmern zu Zwecken der gewerbsmässigen Unzucht« véve alapul, vagyis más szóval az üzletszerű kerítést úgyszólván minden büntető-törvénykönyv bünteti — a magyart kivéve, mégis a külföldre szállítás minősítő ismérvére csak a német 1897-iki kivándorlási törvény és az angol 1885-iki Criminal law amendment act 2. §-a van figyelemmel, a mi egyébként nem is lényeges, mert a cselekmény súlypontja a toborzásban (embauchage) rejlik, erre épül fel a további folyamat, az áldozatnak a prostitúció részére történő kiszolgáltatásáig. Sietek azonban hozzátenni, hogy igazságügyi kormányunk bölcsességét ez irányban nem érheti vád, mert a büntető-törvénykönyv novellájának tervezete már a büntetendő cselekmények közé sorozza és súlyosan sújtja nemcsak az üzletszerű kerítést, hanem annak azon esetét is, ha az ravasz fondorlattal követtetik el, vagy ha tisztességes nőszemély erkölcstelen üzletben leendő elhelyezés végett, külföldre szállítatik. Kétségtelen azonban, hogy a szabályozás fontosabb része a megelőzés, melyre nézve az 1869-iki magyar belügyminiszteri rendelet nagyrészt helyes elvekből indult ugyan ki, mely rendelet azonban soha, komolyan végrehajtva nem volt, sőt a társadalmi ellenőrzés hiánya folytán, nem is lehetett. Foglalkozott a kérdéssel az 1901 október 3. és 4-én tartott amsterdami értekezlet is, mely főleg a vasutak, hajók, kikötők és a határállomások állandó ellenőrzésében találta a sikeres eljárás alapját. E tekintetben jó példával jár elől Németország, hol a három legnagyobb transzatlantikus hajótársaság: az Észak-Német Lloyd, a Hamburg—Amerika-i és az Észak-Amerikai vonal kapitányait arra utasította, hogy az utazás alatt észlelt gyanús eseteket a rendeltetési hely elérése előtt, táviratilag jelentsenek be az illetékes német konzulnál. Hasonló rendszabályt léptetett életbe Hamburg és Bréma városa az úgynevezett kivándorlási házak és lebújak vizsgálatánál. A traite des blanches elleni küzdelem nehézsége főleg annak tulajdonítható, hogy a bűnös üzelmek nincsenek helyhez rögzítve, hogy tehát úgyszólván *ambuláns* deliktummal állunk szemben. Ez vezet annak megállapítására, hogy a küzdelem sikeres csak nemzetközi egyezmények alapján lehet. Így

Hilty már helyesen formulázta a párisi konferencia elé terjesztendő javaslatában, hogy e nemzetközi egyezménynek körül kell írnia a leánykereskedés fogalmát, mely a részesekre, a bűnpártolókra és a kísérletre is kiterjedjen s fegyházzal büntetett essék, hogy minden leánykereskedő ott, ahol rajta érik, letartóztatható és megbüntethető legyen, hogy minden állam külön orgánumokat állítson fel a kikötők stb. ellenőrzésére s ezek a diplomácia közbenjárása nélkül érintkezzenek, ezenfelül pedig minden köztisztviselő utasítsassék a hatáskörében észlelt esetek feljelentésére, hogy végül a szerződő államok közöljék egymással az ügynökök nevét s ezeket a jogosítványhoz kötött foglalkozásokból zárják ki, esetleg vonják meg tőlük a tartózkodás jogát. *Hilty* e javaslatához a párisi értekezlet programja még hozzáteszi, hogy ily ügyekben a kiadatásnak legyen helye s a letartóztatás lehető gyorsan foganatosíttassék.*

A párisi konferencia elé terjesztett napirend a leánykereskedés büntetőjogi megtorlására nézve a kiskorú és teljeskorú nők közt különböztet s az utóbbiaknak a prostitúció céljaira való megszerzését csak az esetben tartja büntetendőnek, ha erőszakkal, fenyegetéssel, csalással vagy kényszerrel ment végbe. A Société générale des prisons 1902 márcz. 19-iki ülésében *Feuilletoy* és *Puibaraud* kévéseitek e javaslatot, mert szerintük az esetek legnagyobb részében az ügynökök nem titkolják áldozataik előtt a reájuk váró sorsot, hanem csak némi euphoniával élnek és a jövőt csábító színekben festik. A cselekmény erkölcstelensége s a társadalomra háramló kár már magában elég alap volna a büntethetőségre. A praemissa kétségkívül helyes, mert, miként az *Honnorat* párisi rendőrfőnök előadásából tudjuk, a rendőrség, midőn fiatal nők részére útlevelet szolgáltat ki, ennek átadásakor mindig figyelmezteti a leányt a reá esetleg váró veszélyekre, mégis húsz eset közül tizenkilencben a leány válasza ez: »Köszönöm, előre megmondták nekem, hogy önök ezt fogják mondani.« Sőt a leány szüleinek beidézése is csak ritkán jár eredménnyel. Mégis könyörtelen dilemmába sodorná a törvényhozást az egyszerű kerítőnek minden további minősítő körülmény nélküli büntetése addig, míg a prostitúció az engedélyezett intézmények sorába tartozik. *Bérenger* igen helyesen mutatott rá, hogy az esetben, ha a

* A párisi említett konferencián kívül, ez év október 7-én e tárgyban a National Vigilance Association által rendezett nemzetközi kongresszus lesz *Frankfurtban*, mely iránt a német császár már is kifejezte érdeklődését.

magát önként prostituáló teljeskorú nő kerítőjét büntetnők, a nő sem maradhatna büntetlen, már pedig a személyes szabadságnak ilyfokú korlátozását a társadalom érdeke nem indokolja. Igaz ugyan, hogy a *volenti non fit iniuria* elvén még nem esik sérelem az által, ha azt, ki a bukás felé induló nőnek megmutatja az utat, büntetés alá helyezzük, — analógia erre a magyar btk.-nek az öngyilkosságra vonatkozó rendelkezése (283. §.) — mégis a társadalomra veszélyesnek a kerítés csak akkor tekinthető, ha azt az üzletszerűség jellemzi, nem is szólva arról, hogy a beleegyező nő kerítésének az egyes esetben való bizonyítása majdnem a lehetetlenséggel határos. Abban a büntetőjogi túlbuzgalomban egyébként, melyet a francia börtönügyi egyesület tagjainak többsége kifejtett (v. ö. *Eevue pénitenciaire* 1902. évfolyam 501—535.), csak újabb jelét látom az Európaszerte megállapítható büntetőjogi idegességnek, mely mindjárt rendőr után kiált, mindjárt a büntetést, az állami kényszer *ultima ratio*-ját hívja segítségül a nélkül, hogy a baj társadalmi gyökereit kiirtaná. Teljesen elhibázott volna a nemzetközi leánykereskedés ellen irányuló mozgalomnak olyatén felfogása, mely korunknak *sexualis képmutatása* ellen küzdene, hisz egy terebélyes fa kiirtását nem egy férges hajtásából kiindulva szokás megkezdeni. A *Traite des blanches* elleni küzdelemnek egyedüli célja, hogy az a nő, a ki akaratelhatározásának kijátszásával (kényszer, csalás vagy kiskorúság folytán) prostitúció céljából külföldre szállított, ott, mint önségélyre akár a nyelv nem tudása, akár egyéb okokból kevésbé képes egyén, ne legyen a belőle hasznot húzók önkényének kiszolgáltatva. Elvégre is a magasabb emberi erkölcs szempontjából mindegy, vájjon a bukott nő saját hazájában, avagy külföldön folytatja-e sajnálatra méltó mesterségét és csak kicsinyes sovínisztákat elégíthet ki annak tudata, hogy ez üzelmek a hazai ipar körében maradnak. Másrészt azonban a nő *szociális helyzete* a ma fennálló európai társadalmak bármelyikében azt az államot, mely a prostitúció jogát tagadná meg, annak a *Simplicissimus*-beli német nemzetgazdaságtani professzornak komikus színvonalára sülyesztené, a ki az éjjel vele találkozó prostituált nőt e szavakkal szólította meg: »*Sie haben sich da einen schweren und gefahrvollen Beruf erwählt, mein Fräulein!*«

Nem hivatásom, e rövid jelentés keretében, a felmerült küzdelmi módozatokhoz egy újabbat csatolni. Montaigne sza-

vaival élve: je ne propose rien, je ne suppose rien, j'expose. Mégis nem szeretném szavaimat a reménytelenség fájdalmas akkordjával zárni. És midőn azt látom, hogy a kis Balkán-államok kivételével, nincs egy ország sem Európában, melynek társadalma a humánus törekvéstől elzárkózott volna, bántóan hat az a tudat, hogy mi megelégszünk azzal, ha a keleti barbárság provinciájában lehetünk az elsők, a helyett, hogy a kulturideál Rómájában törnénk a minket megillető hely után. Jól tudom, hogy a leánykereskedés ép oly kevésbé irtható ki, mint a prostitúció, mely belőle táplálkozik, mégis minden ország erkölcsi jóhíre megköveteli, hogy e cikkben a Fichte-féle »geschlossener Handelstaat« elérésére törekedjék. Minthogy pedig erős hitem, hogy a társadalmi akció az egyetlen eszköz, melylyel a baj gyökere megközelíthető, igénytelen javaslatom arra irányul, hogy a francia országos bizottság példáját követve, ez efemer jellegű bizottságot széleskörű mozgalom által állandó egyesületté alakítsuk.*

Vambéry Rusztem.

* A napilapokban is kellőképpen közölt e felszólításnak, az volt az eredménye, hogy négy egyén találkozott Magyarország intelligenciája körében, ki az ügy iránt érdeklődött. Kell-e ennél fényesebb illusztráció az állított indolentia bizonyítására? Másrészt azonban nem hallgathatom el, hogy hivatalos részről, mozgalmunk megfelelő támogatásban részesült. A *belügy-minisztérium* vezetésével megbízott magyar királyi miniszterelnök 1902. évi 62,000. szám alatt rendeletet bocsátott ki az ország összes törvényhatóságaihoz, melyben az ahhoz csatolt kérdőívnek július 10-ig leendő kitöltését rendeli el. A kérdések a tényleges helyzet megállapítására s a vasúti és hajózási gócpontoknál teendő praeventiv intézkedésére vonatkoznak. Bármily elismerés illeti is a gyors rendelkezést, mégis féltő, hogy a válaszok — közigazgatási gépezetünk fogyatékosága folytán — hasonló minőségűek lesznek, másrészt pedig a sebtiben összehordott adatok, nem tárnak fel tiszta képet a helyzetről. Reméljük, hogy a belügyminiszter érdeklődése — nem csak a párisi konferenciára való tekintettel — „ad ostentationem et pompam” nyilvánul, s hogy az adatgyűjtést folytatni fogják.

LIBERALIZMUS ÉS SZOCZIÁLDEMOKRÁCZIA.

A pártok történetének és a párteszmének tudományos feldolgozása a tudománynak immár csaknem beláthatatlanná vált családjában a mostoha gyermek elhagyatott életére van kárhoz-tatva. Az utolsó évtizedekben nem tudunk Jolly bádeni minisz-ternek és az amerikai Lawrence Lowell professzornak munkáin kívül rendszeres, a pártok történetét tudományos köntösbe foglaló államjogi könyvet megjelölni. Pedig a politikai pártok alkotmányos államokban a legfontosabb dinamikai tényezőihez tartoznak, mivel a pártharcok tisztító tűzpróbáját minden jogalkotásnak ki kell állania. A pártok parlamenti műhelyében lehet igazán megfigyelni a nemzet lélegzetvétélét, mely alig hallható, erőtlen, száraz pihegés a nemzeti tespedés és a parla-menti petyhüdttség korában, — erőteljes, szabályos, friss lélegzés, midőn egészséges munkásságban egyesül nemzet és képviselte, — majd szabálytalanul lüktető, szenvedélyes, izzó zihálás. midőn a nemzet szétmarczangolt teste fölött pártoskodás és vak önzés ülnek orgiát.

Megtudjuk-e fejteni a korpsychologia segítségével azt a feltűnő jelenséget, hogy az ez irányú államjogi irodalom ily nagy fontossága ellenére is az utolsó deczenniumokban a világ-irodalom egészében csupán pillanatnyi hatásra számító broszúrák és tiszavirágéletű újságcikkek alakjában porzott szét? A tudományszerű irodalomban egy idő óta pusztító detailizmus és való-ságos prokruszteszi systematizmus, mely kétségtelenül okozati láncolatban áll a tudományágak rohamos felszaporodásával, nem kedvez az oly tudománynak, mely — miként a politika — egyetemes jellegénél fogva polyhistori művelők tollat igényli. A politikai tudományon belül pedig épen a pártnak, e zabolátlan, szeszélyes nagyvilági dámának lélekrajzát, tudományos képét tudományos keretbe, a systematizmus igájába hajtani, tech-nikailag is majdnem kivihetetlen feladatot képez.

A tudományra nézve természetesen csupán azok a történelmi pártok bírnak érdeklődéssel, amelyek egy-egy hatalmas, egész nemzedékek eszme- és gondolatkinccsét, mint egysége egészét átölelő párteszmet képviselnek, s amelyek, mint ilyenek, az emberi művelődés első rangú irányító tényezőivé lettek. Ilyen történelmi párteszmetek: *a liberalizmus*, mely a természetes szabad fejlődés alapján áll *a jelen* civilizációjának szolgálatában; *az ultramontanizmus*, mely a haladás előre törtető kocsiját megállítani és visszaterelni igyekszik, hogy *a múlt* hierarchikus világfelfogásába temesse a jelent és jövőt; és végül a szociáldemokrácia, a mely *a jövő* civilizációját és társadalmi rendjét van hivatva előkészíteni és esetleg kiépíteni. A konzervativizmus önálló, határozott, történetileg kidomborodott párteszmet nem képvisel, hanem mint a világfelfogás egyik iránya, neve, tapasztalat és belső mivolta szerint csupán az ultramontanizmus kényelmes és szégyelős takarója, avagy a hol ettől eltérő sajátos párteszmetének kifejezője, ott egyrészt jelentéktelen, másrészt mégis az ultramontanizmustól nyeri létének forrását és fentartó táplálékát. A demokracizmusnak határozott, öntudatos párteszmetekereke még nincs és előreláthatólag a liberalizmustól és szociáldemokráciától fog felszívódni. Egyéb apró-cseprő, többnyire demagógiává fajult pártok szűkebb körű anyagi és lokális érdekek képviselőiként a tudomány szempontjából mi említést se érdemelnek, bár ezek a szenzációra éhes közvélemény izgatott érdeklődésének múlandó időre táplálékot nyújthatnak, de a történelem egy pillanatra sem áll meg előttük.

Az alábbiakban megkíséreljük rövid bepillantást nyújtani a hegemoniáért küzdő két párt, a liberális és szociáldemokrata-párt eszmevilágának műhelyébe, kritikai mérleget állítani fel az elért eredményekről, kijelölni azt a helyet, a melyet az eszmék harcában kivívniok sikerült s végül az oknyomozó történelem és a fejlődés örök törvényei alapján az emberi véges észszel előrelátható jövőt megrajzolni. Az ultramontanizmus a kor természettudományi világfelfogása elől lépésről-lépésre hátrálni kénytelen, félig-meddig a múlttá, csak féllábal áll a jelennek talaján, jövőjéről pedig már beszélni nem lehet: e gazdag érdemekkel az elmúlásba térő, de önmagát túlélő párteszmetek rajzát kétségbeesett és ma már csak a haladást veszélyeztető vergődésének történetével együtt a múlt krónikására bízunk.

I. Liberalizmus.

Az abszolutizmus fényes, de fagyos trónja árnyékában századok óta alvó szolga népeket a 18-ik század derekán két hatalmas szellemi mozgalom rázta fel. Az egyik mozgalom Franciaországból indult diadalútra. Rousseau és az encyklopédisták, Diderot, D'Alambert stb. úttörő munkáját az egyéni szabadságérzet és az embereszme viharos, megrázó ébredése követte. A másik mozgalom, mely a gazdasági világfelfogás eddigi bilincseit tépte le, Angliát vallja hazájának és a »Wealth of Nations« nagy skót bölcselőjét, Smith Ádámot, atyjának. »Fenn a privilégiumok bársonya, lenn a jobbágyok rozsdás láncza hullott le«. Ekkor született meg a liberalizmus. Midőn a nagy francia forradalom az emberi jogokat proklamálta, akkor a liberalizmus már a mézeshetek mámorát élvezte. Legfeljebb *a liberalizmus programmjának születési évét lehet 1792-re helyezni*. Midőn 1792 szeptember 22-én Parisban a köztársaság kikiáltatott, a szabadlelkű Goethe elragadtatással kiált fel: »íme minden új lett! A világtörténelem új korszaka indul ma innen ki!« Az ancien régime rombadőlését mi sem tartóztathatta fel. Az ancien régime gyakorlatai és a szocziálfilozófia elméleti problémáját képezte: kifejteni az államkormányzásban és a tudományban azt a tant, hogy az állami raison előtt minden individuumnak *egyenlő kötelessége* meghajolni, azaz *az állam önczél* és az egyén annak eszköze. A liberalizmus ennek épen ellenkezőjét hirdette és valósította meg: *az egyén az önczél* és minden egyénnek *egyenlő joga* van az állami szervezetben egyéniségét teljes érvényre juttatni. De mielőtt a liberalizmusnak ez az *alapelve* az egész vonalon keresztültörte magát, még meg kellett élnie, hogy az utolsó erőfeszítést kifejtett reakció egy pyrrhusi győzelmet arasson. »Napoleon elesett — írja Görres — és jött a bécsi kongresszus. Nem a népek tanácsa, összejövén, hogy teljesítse azt, a mit a nagy népcsata ígért: a fejedelmek és diplomatáknak rendez-vous-ja, mely a helyett, hogy a népek napja lett volna, hamarosan udvari és gálanappá sülyedt le, a melyen a népek, mint vásáron a csordák, meghallgatás, képviseltetés nélkül csereberéltettek és adattak el.« A 30-as és 40-es években azonban Goethe prófétai szava végleg teljese-
désbe ment.

»Íme, minden új lett!« *Új a nemzetközi viszonyok rendje, új az állami és új a társadalmi rend.*

A külpolitikában az erősebb joga, az ököljog, mint *politikai dogma* uralkodott. A gazdaságilag erősebb nép meghódítani igyekezett a gazdaságilag gyengébb népet. Míg határait kínai fallal zárták el, addig sárga irigységgel figyelték, ellenőrizték a másik nép gazdasági haladását. A politika és tudomány gazdasági hitvallása volt, hogy az egyik nép gazdaságilag és politikailag annyit nyer, a mennyit a másik nép gazdaságilag és politikailag veszít: ennek gyengesége, szegénysége, forrása a másik nép erejének, gazdagságának. Ebből a gazdasági és politikai tévhitből magyarázható meg az a történeti tény, hogy a renaissance és az azt követő abszolutisztikus merkantilizmus korának háborúi legnagyobb részben kereskedelmi féltékenység okozta kereskedelmi háborúk voltak. Csak lassan szivárgott be egyelőre a tudományba annak a szomorú ténynek felismerése, mint a liberalizmus előhírnöke, hogy ez a »nemzeti« politika általános elszegényedésbe sodorta a népeket — gyengét, erőt egyaránt — és a földi javak megosztása sohasem volt egyenlőtlenebb és igazságtalanabb, mint ezen politika uralma alatt. A liberalizmusra volt szükség, hogy a politikusok és tudósok *a néperdekek ellentétességének elméletéről, a néperdekek harmóniájának elméletére tértek át*, mely azt tanította, hogy a népek szabad és békés együttműködése, a különböző néperők szabadon alakuló, természetes kölcsönhatása és kiegyenlítődése nemcsak etikailag, hanem gazdaságilag is a népek haladásának javára szolgál. Ez a tan, *a népek egyenjogúságának*, vagy — gazdasági oldaláról tekintve — *a nemzetközi munkamegosztás tana*, — mely a liberalizmusnak méreteiben leghatalmasabb vívmánya — ma már teljesen behatol a művelt világ köztudatába és helyet parancsolt magának a törvényhozások termeiben, a diplomaták kabinetjeiben, népgyűlések tribünjein, a választási urnákban. Ebből a tanból szivárgott le és lett a 19-ik század összes forrongásainak és zivataraiknak érlelője az a másik két tan, melyek elseje, az u. n. *nemzetiségi elv*, az etikailag és történetileg együvé tartozó népfajoknak, a másika, *a szabad kereskedelem tana*, a népek gazdasági erőinek szabad fejlődését írta zászlajára és juttatta diadalra. A múlt század heroikus szabadságharczainak túlnyomó száma, a balkán népeké, a görögöké, a román királyság, Belgium és Hollandia különválása, az olasz és német egység, (a mienk első sorban a politikai egyenjogúság harcza volt) mind a nemzetiségi eszme egy-egy elementáris kitörése és ki tagadhatja, hogy a manapság is kísértő pánszlávizmus,

pangermanizmus, panpolenizmus stb. is ugyanezen eszmének ábrándos továbbszövése, egy távoli, de bekövetkezendő jövőnek előrevetett árnyéka.

De míg a nemzetiségi elv már a 19-ik század elején arathatta első sikereit és annak politikai és erkölcsi hitele napjainkig is megcsonkíttatlan épségben tartotta fenn magát, addig a szabadkereskedelem tana csak a század közepe táján nyert a népek gazdasági politikájában polgárjogot és a beléje vetett hit napjainkban kétségtelenül megrendült, sőt — *elzártan tekintve a tényeket* — a majdnem teljes uralomra jutott védvamos iránnyal szemben elbukottnak tekinthető.

A század első évtizedeiben az ancien regime kínai falpolitikája erősen tartja magát, a tudomány minden ostromtámadása megtörik a százados fellegvárakon. Maga az I. Napoleon által Berlinből elrendelt blocus continental sem egyéb, mint a régi kereskedelmi féltékenység egy nagy stylú erupciója. Csupán a 40-es években kezd a látóhatár tisztulni. Egy viharos, reggelig tartó ülésen, 1846 május 15-én, az angol parlament eltörölte a gabonavédvámokat és ezzel kaput nyitott a szabadkereskedelem előtt, mely aztán teljes diadallal vonult be Angliába. Anglia példáját csakhamar követte Franciaország, Ausztria-Magyarország, a német vámegegyesület, Belgium, sőt Oroszország is, úgy, hogy 1845-től egész 1875-ig a szabadkereskedelem elve volt az uralkodó egész Európában. A liberalizmus megnyitotta a kereskedelemnek az egész világot és az szabad szárnyakat nyervén, az emberiséget egy eddig nem sejtett, hallatlan fellendülés látványával lepte meg. A forgalom, a gazdasági javak kicserélése, óriási mérveket öltött. Anglia, mely a legliberálisabb gazdasági politikát, a legszélsőbb manchesterizmust követte, a »világ műhelye« lett. És e nemzetközi munkamegosztás, az egymásrautalás, a közös munka tudatában a kormányok és népek kölcsönös érintkezési formáját is finomabbá és barátságosabbá alakította át. A gazdasági javak minden kicserélési aktusa a népek egy-egy testvéri csókváltása. Ám a 70-es évek vége felé erős reakció áll be. Anglia kivételével mindenütt súlyos védvámokkal, itt-ott tilalmi vámokkal védik a nemzet munkát,« sőt a legújabb időkben a vámháborúra készülődés fegyverzaja tölti be a levegőt. A harcz szelídebb eszközökkel, szelídebb formában vívatik ugyan, a kínai falak nem oly meredek és tömörek, mint az ancien regime korában, de azért a liberalizmus legelfogultabb hívei sem tagadhatják el a vereséget.

De a liberalizmus e veresége, a reakció diadala remélhetőleg nem végleges: a védvám idővel maga-magát teszi feleslegessé, a védvám hidat képez a kereskedelmi szabadság elvének tökéletesebb, maradandóbb és reálisabb kiépítéséhez. A világgazdaság periodisába léptünk, »a gazdasági élet a forgalom jegyében áll.« A világforgalomtól való elzárkózás manapság meddő és kivihetetlen vállalkozás volna, a liberalizmustól lökést kapott világgazdasági proceszszust semmiféle reakció nem akadályozhatja meg. A világ mozog s bár »két lépést előre tesz s egyet visszafelé«, — jegyzi meg gúnyosan Mommsen — de azért mégis mozog.

A liberalizmus *második program-pontja a mai új állami rend megalkotása volt.* Miként az ancien régime elvakult gazdasági külpolitikája szülte a nemzetközi érintkezés liberális alakulását, a nemzetek egyenjogúságának tanát, úgy ugyanezen kiszívó, erkölcstelen, deszpotikus belgazdasági politika támasztotta fel közvetlenül a jogaitól megfosztott népekben az önrendelkezés azóta forrongó vágyát, mely politikailag *az államhatalmi tényezők egyenjogúságának*, — avagy gazdasági szempontból tekintve — *az állami erők munkamegosztásának tudományban és törvényben elismert tanára vezetett.*

A múlt századok állami rendje a fejedelmek szuverén és önkényes egyeduralmán épült föl, a kiskorú népek egyetlen hangot sem ejthettek ki, egyetlen lépést sem tehettek saját joguk alapján, saját biztosított és kikényszeríthető joguk megnyugtató tudatában. »Minden a legfőbb kormányzó-hatalom közvetlen kifolyása kellett, hogy legyen; — ekként jellemzi Hegel e gyámkodási rendszert — az egész államban minden falatnak a földről, mely azt termeli, abban az irányban kellett a szájhoz vitetnie, melyet az állam, törvény és kormány megvizsgált, kiszámított és megparancsolt.« Az egyház, miután a hegemoniáért folytatott harc meddőségét belátta, örömmel állott a hívó szóra a fejedelmek mellé, hogy tekintélyével és dogmatikus tanaival az abszolutizmus elvének erkölcsi és jogi alapot adjon, persze a hatalom megosztásának hallgatólag feltétele mellett. Felállított az »Isten kegyelméből« való tan. És midőn ekként fejedelem és egyház kezét fogva, Isten nevében, a kiskorú nép boldogításának szent művén munkálkodtak, az istenverte nép anyagilag és erkölcsileg mind mélyebbre sülyedt, az isteni küldöttek pedig ez alatt, mint a rómaiak haruspexei, egymásra mosolyogtak. A népek ezt persze nem látták. A libe-

rálizmus nyitotta fel a bekötött szemeket és ébresztette fel a népekben annak tudatát, hogy ha valamely földi jog Istentől veszi eredetét, úgy a népek szabadságjoga bizonyára isteneredetű és, mint ilyen, elidegeníthetlen jog. Ha a fejedelem követeli »az állam én vagyok« elvének elismerését, akkor a liberalizmus szerint a népnek joga van »az állam én is vagyok« elvének elismertetésére és követelte ezen elv értelmében az állami hatalom egyenlő megosztását, fejedelem és nép között.

Ám azt az utat, a melyet a liberalizmusnak ezen második programmpontja kivételéig megtenni kellett, sűrű vérnyomok jelzik. Ennek a véres útnak kezdőpontja és irányítója a nagy francia forradalom volt, mely első sorban a liberalizmus ezen programmpontjának szolgálatában állott. Sajnos, a francia forradalom paroxizmusa azt a szocialisztikus, kommunisztikus irányt juttatta győzelemre, mely az ellenkező végletbe esvén, a hatalom megosztásáról és az államhatalmi tényezők egyenjogúságának elvéről mitsem akart hallani és a fejedelmi jog, mint egyik államhatalmi tényező erőszakos megsemmisítésével, a nép egyeduralmát proklamálta. A francia forradalomnak ez volt az egyetlen bűne a liberalizmus ellen, mivel az ilykép keletkezett anarchikus állapot lehetővé és indokolttá tette, hogy Napóleon, kit szabadságuk apostolaként üdvözöltek Európa fellélegzett népei, az önkényuralom visszaállításával maga is a népszabadság ellenségeinek táborába lépjen. Ha a francia forradalom desztillációja a liberalizmus szellemében követelt konstitucionális állami rend lett volna, sok százezer ember elvérzésétől mentette volna meg Európa annyit sanyargatott népeit. És Napoleon után jött a szent szövetség: »a vaskorszakot követte a bronzkorszak« — jegyzi meg szellemesen Byron. — A boszúállás rettenetes korszaka volt ez, a fejedelmek, néhány gyarló emberi lény brutális összeesküvése a népek annyi milliói ellen. A liberalizmusnak még egy vérkeresztiséget kellett kiállani és a népeknek a véres nyomokat a saját vérükkel kellett megszaportítani. Ám 1848 meghozza a liberalizmus végleges diadalát. A fejedelem és nép egyenjogú állami tényezőiségének tana a csár birodalma kivételével, Európa minden államában elismertetett, az állami erők munkája megosztatott.

Az új liberális elv *konstitucionális parlamenti állami rendben nyerte szervezetét*. E szervezet a liberalizmus szellemében és a maga teljességében felépítve az egymásra ható és egymást ellensúlyozó állami erők oly egyensúlyát szüli, mely a legbiz-

tosabban közelíti meg a nemzetegésznek érdekét. E szervezetnek minden tagja egyenlően szükséges, hogy az állami gépezet a közérdek javára működjék. »Az uralkodónak szüksége van a vele egyenjogú parlament kritikájára, melynek fullánkjai őt az elvesztett helyes útra visszatérítik« — mondja Bismarck; — de a parlamentnek is ép oly szüksége van egy a pártok szenvedélyei és érdekei felett álló fejedelemre, ki egy vétőjával helyreállíthatja a nemzeti érdekek mérlegének egyensúlyát, melyet a hatalmon levő párt elvakultsága a felbillentés veszélyének tett ki, végül a nép és parlament kölcsönös ellenőrzése egészíti ki e szervezetet organikus egészszé. A nép ellenőrzi a parlamentet és ítéletet mond a választási periódusok alkalmával egyrészt az összerdekek követelményei, másrészt az adott megbízások mikénti teljesítése szempontjából; viszont a parlament őrt áll a fölött, hogy a nép alkotmányban gyökerező jogaival vissza ne éljen. Az állami erők munkamegosztásának elve ekként nyert praktikus és harmonikus megoldást a három egyenrangú tényező: fejedelem, parlament és nép közt, melyeknek egymást ellensúlyozó erő kifejtése hozza eredőként létre a mindenkifelett álló és mindenki által elismert *törvényt*. A hol ezen állami tényezők bármelyike egyáltalában hiányzik, vagy az állami erők munkamegosztása nem az egyenjogúság elve alapján szerveztett és van működésben, ott az államtest organizmusa szabálytalanul működik, ott az államtest a sok vérveszteség folytán, a melyet a tusakodó pártok felülkerekedett különérdeke szív belőle ki, annyira elgyengül, hogy az anarchikus törekvések ide-oda dobott játéklabdája lehet. Teljes joggal keresi Lawrence Lowell Franciaország hanyatlásának és a francia állapotok idegességének, bizonytalanságának főokát a francia alkotmány csonkaságában, mivel elnöke — az északamerikai unió nem kormányzó, de uralkodó elnökével ellentétben — sem nem kormányoz, sem nem uralkodik, hanem »egy államjogi bábu«, a ki a szuverain követek teljhatalmával és minisztereket ide-oda dobáló szeszélyeivel szemben teljesen tehetetlen.

De bár a liberalizmus az egész népnek az alkotmány sánczaiba való felvételében találja a hatalmi tényezők egyenjogúságának garanciáját, azt teljes diadalra nem volt képes segíteni. A legtöbb államban felállított cenzus-rendszer az elvnek tényleges megvalósulását megakadályozta. És ha napjainkban itt-ott ezen korlátok is ledőltek, ezt már az ifjú szociáldemokrácia első sikereinek számlájára kell írunk.

A liberalizmusnak legerősebb munkája a *harmadik program-pont* realizációja körül akadt. A szabadkereskedelem, a népek politikai emancipációjának eszméje a szabad szellemű görög és római világfelfogásban már intézményi kifejezést is nyert. A közép- és újkor a római és görög klasszikus kor hagyatékának leltárában találta részint a klasszikusok szabadon szárnyaló iratai, részint szabad köztársasági államforma képében e két értékes kincset, a szabadkereskedelem és a népek, mint államhatalmi tényezők szükségességének sejtelmét, vágyát, sőt olykor-olykor erőteljesebb tudatát is. A vágy, sejtelen és tudat már hatalmasan lángol fel Morus Tamás utópisztikus államában, Miltonnál és a természetjogi elméletekben, hol a népszuverenitás eszméje, mint a távol jövő édes zenéje, át-áttönni igyekszik a vastag sötétségen. Ám a népek társadalmi, szociális emancipációjának eszméje, még mint sejtelen sem él akár a klasszikus ókorban, akár a középkorban, avagy a későbbi renaissancet követő korban s csak a *legújabb idők liberalizmusának legsajátosabb vívmánya*.

Politikai és gazdasági érdekek indokoltta, sőt szükségessé tették a kereskedelmi elszigeteltséget és a fejedelmi abszolutizmust: itt a megindulásban levő ipar, ott a féktelen feudális urak megtörése és az állam egysége megadták annak ephémer jogsultságát. Ily külső kényszerítő momentum azonban mindenkor hiányzott a társadalmi kasztrendszer megdöntésére. A kasztban való születés és a kaszthoz való tartozás adta meg az osztályöntudatot, mely születés, nevelés, szokások, hagyományok útján oly erőssé vált, annyira berozsdásodta magát a népek érzelmi és gondolatvilágába, hogy megdönthetlennék, isteni rendelésnek vették a társadalom olyatén berendezését, hogy az egyik osztály minden politikai, gazdasági és társadalmi előnyt élvezett, csak azért, mert született, a másik mindent nélkülözött, szintén csak azért, mert született. Százados szokások, érzelmek és hagyományok ellen kellett a liberalizmusnak a harcot felvenni, a nélkül, hogy kívülről gazdasági, vagy politikai szükségesség képében segítséget nyert volna. És bizony valljuk be őszintén, de szemlesütve és a jobbaknak jogos elkeseredettségével, hogy *a liberalizmusnak ez a legnemesebb, legemberiesebb harcza, — a dolgot belső, igaz oldaláról tekintve, — mindeddig a Danaidák harcza volt*. Bár megszűnt a felső tízezer az a boldog helyzete, hogy minden előjog csak őket illette, »kik nem tettek mást, csupán születtek«. Ledöntötte a *külső* társadalmi korlátokat a liberá-

lizmus és köztudattá emelte, sőt a törvény erejével szentesítette azt a társadalmi rendet, a melyben nem a születés előjoga, hanem az egyéni erők szabad kifejlődése és szabad versenye uralkodik. A nép fia előtt kinyitotta a liberalizmus az utat a hivatal, méltóság és gazdagság legfelsőbb fokáig, nemes és paraszt, patrícius és közönséges polgár, a czéhbeli és czéhen kívüli törvény előtt egyenlővé tétetett. Ámde a szívekből, az érzésekből, az emberi hiúság, önzés, a dölyf, az előítéletek és az emberi gyöngeségek rettenetesen erős várából nem volt képes mindezek ideig a liberalizmus kiverni a rendiségnek, a kasztnak gonosz szellemeit. Erősebb, radikálisabb hatalom fogja a liberalizmusnak e megkezdett, de fennakadt munkáját az emberi szellem örök dicsőségére a valóságban is befejezni, — valószínűleg a szociáldemokrácia, avagy a tán később párteszmevé erősödő demokratizmus.

De nemcsak itt akadt fenn a liberalizmus. Egyenlőséget és szabadságot adott minden rendű és rangú népnek, lehetővé tette, hogy mindenki saját maga lehessen sorsának kovácsa és ezen szabad egyéni fejlődés biztosítása által remélte a szociális nivellációt elérhetni. A harmadik osztály, a bourgeoisie nivellírozása felfelé sikerült ugyan, de a negyedik osztály, a proletárok szociális nívója tetemesen lefelé süllyedt. A szabad verseny kíméletlen törvényei alapján az erősebb, a birtokos osztálynak, a tőkének győznie kellett a gyengébb, a szervezetlen páriák fölött. Az újkor technikai sikerei is a tőkének szolgálatába állottak, úgy hogy egy oldalról a tőke mértéktelen felhalmozódása, más oldalról az existenzia esélyeinek függőbbé válása oly óriási ürt létesített a küzdő felek között, a mely a kasztrendszer legridegebb formájában is elképzelhetlen volt. *A társadalmi erők munkamegosztását, a társadalmi erők egyenjogúsítását* tehát a liberalizmusnak csupán a felsőbb három osztály között sikerült keresztül vinni, a negyedik osztály beláthatatlanul vastag, sűrű tömegét nem volt képes magához ölelni, sőt midőn ezt a szabad verseny proklamálásával megkísérlette, kiejtette ölelő karjaiból és ezáltal még messzebbre lökte magától.

Az ekként eltaszított, elárvult tömeg átkot szórva ide, hozsannát zengve oda, — a szociáldemokrácia kitárt karjaiba rohant.

Állítsuk fel *a liberalizmus mérlegét*. A keresztény egyház, ajándékozta meg az emberiséget az egyéni szabadság eszméjével de csak a Nebó hegyére vezette őt, s onnan is csakhamar vissza-

tért, cserbenhagyva hívóit s maga is az egyéni szabadság egyik legkérlelhetetlenebb leigázójává lett. A liberalizmusé a dicsőség, hogy a népeket a szabadság ígéretföldjére vezette s ekként a kereszténység misszióját e téren beváltotta. Az ígéret földjének szervezését azonban tökéletesen nem vihette keresztül, mert az individualizált, szabaddá eresztett elemeket kompakt, viharokkal dacolni tudó külső szervezetbe foglalni nem sikerült neki. És méltán az tekinthető a liberalizmus hanyatlásának külső okául. Nincs neki az a hatalmas, zárt, szervezett hadserege, mint a szociáldemokráciának és akár az ultramontán tábornak, mely oly ellenálthatatlan szuggeráló hatással van a tömegekre és mely nélkül az ultramontánizmus szívós életerejére már régen megtörtent volna.

A hanyatlás belső okai különfélék. Egyik kézzel felállította a kereskedelmi szabadság elvét, a másik kézzel pedig a nemzetállamok kiépítését segítette elő, melynek nacionálizmusa össze nem férő helyzetbe jutott a szabadkereskedelem kozmopolitikus szellemével. Egyrészt az egyén *politikai és szociális emancipációját* vitte köztudatba, másrészt nem volt képes a polgári osztályok ellenállásával szemben a negyedik rendet bevinni az alkotmány sáncaiba és gazdaságilag ezen rend szabadságát, a birtokos osztályoktól való függetlenségét biztosítani. Nemcsak ellenségei állítják, hogy a liberalizmus politikai és gazdasági hatalma megingott, de a liberális táborból is emelkednek tekintélyes, komoly szavak és a legtekintélyesebbek egyike, Menger professzor, a liberalizmus nagy nevű előharcosa is ekként kénytelen vallani: »A liberális párt attól a pillanattól kezdve, hogy a lakosság politikai alapjogait biztosította, gazdasági programjából merítette legfőbb erejét. Az államháztartás és népjólét kérdései foglalkoztatták első sorban. A gazdasági érdekek gondos ápolásával megnyerte magának a népek szívét. Attól a pillanattól, hogy a Smith-féle tant megczáfoltak és túlhaladottnak tekintették, elvesztette a liberális párt Anteusként azt a talajt, a melyből legfőbb erejét merítette. A liberális párt elvesztette a gazdasági tudományal való kapcsolatát s vele gazdasági dolgokban való biztos támaszát és vezetőjét, gazdasági programjába való bizalmát.«

Ha Mengernek ezen a »Neue Freie Presse«-ben megjelent nyilatkozatát utolsó betűig alá lehet írni, mégis nyilvánvaló, hogy a liberalizmus hanyatlásának megítélésében egyoldalúságha esett, midőn annak csak gazdasági okot tulajdonított. Igaz, a

gazdasági világfelfogás ellentétes iránya nagyban hozzájárult a liberalizmus *ez idő szerinti* megingásához, de ki tudja, nem valósul-e meg a reménykedőknek abbeli hite, hogy a gazdasági elzárkózás politikája csak átmenetet képez az egyes államok gazdasági konszolidációja után a szabad gazdasági politika meg tökéletesebb kibontakozásához. De én közvetlenebb okát a liberalizmus hanyatlásának és talán elbukásának abban találom, hogy a nép egészének szabadsági aspirációit politikai és társadalmi téren nem elégítette ki.

II. Szociáldemokrácia.

Midőn a szociáldemokráziáról, mint egy testestől, lelkestől közénk furakodott és köztünk elhelyezkedett párteszmerő beszélnünk, akkor nem szabad tiszta látókörmünkkel azokkal a ködös, kivihetetlen és egyenesen veszedelmes tanokkal zavarni, a melyeket a szociálistizmus, mint absztrakt tudomány legsajátabb termékeinek nevezhet, de a melyeket a többi tudományoknak legkisebb okuk sincs tőlük irigyelni. Azok a színes, bűvös-bájos képek, a jövő állam chimerái, a hatalmas szellemi mozgalom bizonyos stádiumáig érthetők, sőt szükségesek voltak ugyan, de ma már nemcsak szánakozó mosoly minden józan embernek egyetlen felelete, hanem az alapítók, a vezetők, a nagy szóvivők is igyekeznek óvatosan, feltűnés nélkül, — de a beavatottak és hivatottak figyelő tekintetét ki nem kerülhetve, — rückmarsch útján, mielőbb maguk mögött hagyni azt a helyet, a hol a teljesen eszméletre ébredt népek gúnykaczaja találná őket.

Minden nagy szellemi mozgalom ébredése ugyanezen szimp-tómákat mutatja. Az ébredő nap sem jelenik meg hirtelen a horizonton a maga tiszta, csillogó fénypompájában, hanem előbb meg kell birkóznia a körülötte levő vastag ködpárákkal, gőzökkel. A kereszténység is dogmatikus ködben, misztikus csodák kíséretében jelent meg a rablánczokat csörgető és megváltást szomjúhozó emberiség előtt és indukt világhódító útjára. A képzeletet tápláló és az elmét bitorló miszticizmus és dogmatizmus képesek csak igazán a megindult mozgalom delíriumában nagy tömegeket szervezni és egyesíteni, gyengéket hipnotizálni, kétkedőket terrorizálni. A mikor a hullámok később lecsillapodnak és képzelet és szenvedély helyett a hidegen bíráló józan emberi ész veszi át az uralmat, akkor csakhamar szétfoszlanak a ködök és bár

azok helyén mit sem találunk, de a nagy tömeg szuggeszciója és a megszokás hatalma érintetlenül hagyja a burkolatot, a szervezetet, melyből a tartalom kipárolgott. Így keletkeznek nagy szervezetek, így keletkezett a szociáldemokrácia is. A mi belőle megmaradt, a mi benne hús és vér, az nem más, *mint a liberalizmus szellemi hagyatéka*. Csak a szervezete más, mozgékonyabb, frissebb, gerincze szilárdabb, ellenállásra képesebb, a vérkeringés sehol sem ütközik akadályokra.

A szociáldemokrácia születési idejét annak az eseménynek napjára lehet megállapítani, midőn a Londonban székelő kommunista szövetség felkérésére Marx és Engels 1847-ben a kommunista kiáltványt, az orthodox szociáldemokraták ezt a hiszekegyjét kibocsátotta. Akkor született tehát, midőn a liberalizmus a népek zsarnokai ellen, végső véres leszámolásra készült. A proletárok és tudományosan képzett vezetőik tudták a történelemből és a közvéleményből, hogy itt egyedül a harmadik osztály, a bourgeoisie érdekében folytatandó harc előestéjén állanak, melytől ők hiába várják megváltásukat. *Történeti és logikai szükségesség volt tehát az oka annak, hogy a liberalizmus programjának konzekvens és teljes megvalósítására egy szélsőbb, radikálisabb és saját eszme és hatalmi területén álló párt, a szociáldemokrácia alakult.*

Ámde egyelőre a delírium ébrentartására és lehető fokozására, a tömegek meghódítására és szervezésére szüksége volt, egy új, a földi paradicsom minden gyönyöreit ígérő társadalmi rend elővarázsolására és nehogy a liberalizmussal való eszmeközösség, pláne jogutódlás, vagy annak még látszata is, elkeresse a gyönyörű, harmonikus dél-libábot, szüksége volt azokra a véres jelszavakra, azokra a sötéten fenyegető nagy fellegekre, a melyekben azonban nagyon kevés villám volt. Hiszen nem csoda, nemcsak, hogy csalatkoznia kellett a liberalizmus megváltást ígérő szózatában, hanem az éppen általa megteremtett harmadik rendet, mint közvetlen gyűlöletes elnyomóját találta magával szemben, melynek bombasztokkal felsorolt bűnei egyoldalú világításban, a szenvedélyek vakságában, még igazaknak is látszottak. És puffogtak a gyönyörű frázisok, mint: »akárki teszi kezét reám, hogy engem kormányozzon, az bitorló és zsarnok«, »a tulajdon lopás«, »a család a testvériségen elkövetett árulás« és ábrándoztak egy, a mai társadalmi rendet a felszínről örökre elsöprő revolúcióról, »a melyben a proletároknak nincs mit veszteniök, csupán lánczaikat, de egy egész világot nyerhetnek«. Hogy »az egész világ

proletárjai egyesüljenek közös elnyomóik, a bűnök kapitalisztikus társadalom megdöntésére, megalakították az internacionálet, a melyből minden nemzeti és vallási, az egyesülésnek útjában álló elemet kiküszöböltek és ugyanezen internacionális jelleget adták később az erfurti programnak is.

Lassankint azonban csillapul a delírium és a látóhatár tisztul. A *revolució helyébe* — saját bevallásuk szerint is — az *evolució*, a békés, természetes kifejlés, kibontakozás hite lépett. Az internacionálé feloszlik, az egyes szociáldemokrata-pártok nemzeti jelleget öltenek magukra, melyek között a nemzetközi szocialista kongresszusok nagyon laza kapcsot képeznek. A reszisztencia passzívával felhagytak és helyet foglaltak a parlamentben és községtanácsban és a polgári pártokkal közösen dolgoznak a *jelen társadalmi rend* tökéletesebb kiépítésén. Csak alaposabban kell megnézni a jövevény arczát, nyugodt kritikai szemmel és ne azzal az idegességgel, a mely még ma is, a mozgalom előrehaladott stádiumában, különösen kezdő ipari államokban — mint hazánkban is — uralkodik, és akkor eltűnik a félelmetes varázsa, mert *a jövevényben egy új köntösbe öltözött régi ismerősre akadunk.*

A szociáldemokrácia lépett a liberalizmus örökébe. Ott veszi fel a fonalat, hol a liberalizmus elejtette. Az a két nagy feladat tölti ki világtörténeti hivatását, a melyekben a liberalizmust cserben hagyta ereje, bátorsága és szívóssága, és pedig: *a népek teljes, a negyedik osztályra is kiterjedő politikai és szociális emancipálása.*

A szociáldemokrácia programjának archívumában találjuk ugyan a népegyeduralom követelményét, melyet, mint megszokott agitáczióális jelszót, olykor-olykor ma is hallani, de ma már maguk a szociáldemokraták is tisztában vannak annak értékével. A történelem száraz tényei és a legnagyobb gondolkodók kutatásai feltárták már annak a rettenetes veszélynek képét, a melylyel a népegyeduralom az egyéni|szabadságot és az évezredes civilizációt fenyegeti. A történelem elébünk állítja az athéni és római népuralmat, a melyben mindenki uralkodott, csak a nép nem. A nép megelégedett kenyérrel és czirkuszszal és a ki henyességét, dorbézolását és szeszélyeit ezekkel ápolgatta és kielégítette, annak odaadta szavazatát. Vagy nem riasztó példái-e a népegyeduralomnak, a nagy francia forradalom demagógikus uralmának örült, véres tobzódása és az 1871-iki kommune gyalázatos kudarcza? Van a népegyeduralmi eszmének korunkban is, bár nagyon mérsékelt formájú megvalósulása,

a svájci referendum intézményében, a melynek közvetítésével a végső szó valamely törvényjavaslat sorsának eldöntésénél a népet illeti. És bár a svájci nép az értelem és gyakorlati érzék aránylag nem alacsony fokán áll, politikusok és tudósok hasztalan törik régóta a fejüket, hogy valamely észszerű alapelveket, vagy általában valamely a nép gondolkozására, vágyaira világot vető irányt találjanak a nép szuverén szavazataiban. Felderíthetetlen következtelenség és szeszélyességgel fogadnak ma el olyan javaslatot, melyet tegnap elvetettek és vetnek el ma olyan javaslatot, mely a tegnap elfogadottnak szükség-szerű kiegészítő folyománya és ezzel a gyakorlati és tudományos fegyverekkel vértezett államférfiak fáradságos, céltudatos és önzetlen munkája könnyörtelenül ki van szolgáltatva a tudatlanok önkényének és szeszélyeinek. A történelem tanúsága szerint a többség egyeduralma vagy ochlokratiához, vagy pedig a tömeget megvásárló plutokrátiához vezet, melyeknek kiállhatatlan és kegyetlen deszpotizmusához képest a fejedelmi abszolútizmus jótékony, áldásos uralom számba megy. »Ki védi meg a tömeget a tömeg ellen?« veti fel a kérdést Goethe és méltán, mert a népegyeduralomban a közvélemény minden ellenkező nézetet könnyörtelenül elfojt és »sokkal nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy valaki a vox populinak ellentmondjon, mint az abszolút fejedelem parancsainak« (Jellinek György). De nemcsak, hogy elfojt a népszuverén minden ellenkező, fülének nem kellemesen hangzó véleményt és lomha testével útjában áll a haladásnak, annak a haladásnak, mely a történelem tanítása és logikai mivolta szerint, mindig az ellenőrző, éber és gondolkodó, előkelő kisebbség kierőszakolt műve volt, hanem azonkívül a népszuverén sokkal kegyetlenebb, kiszívóbb zsarnok, mint a legabszolútabb fejedelem. Csak az ábrándozhatik a tömeg jóságáról és igazságszeretetéről, ki a valóság levegőjétől gondosan elzárt ideálok körében él. Ha jól emlékszem, Eötvös Károly fejtette ki egy nagyváradi felolvasásában, hogy az emberi szellemet szabályszerint visszaterítő időközökben bizonyos epidémia fogja el, nem tudni honnan jött, miből eredt, de mindenki érzi annak lenyűgöző súlyát. Ily epidémia korunkban a népuralom eszméje is. A nép kormányozza magát, a nép hozzon törvényeket, a nép szolgáltatassa az igazgatóságot. Itt-ott már intézményi kifejezést is kezd nyerni ez eszme, mint a referendum és az esküdtszék intézményeiben. Sejtjük, sőt látjuk a veszedelmet, de annyira betegek vagyunk e mindenki által a priori dogmaként elfogadott

eszmének, hogy nem merünk benne még kételkedni sem, mert a maradiság, a reakzionárizmus, a népellenesség bűnébe esünk.

A szociáldemokrácia azonban nem fogja a népegyeduralmat megalapítani és ezzel az emberi szabadság és haladás sírját ásni. A szülési fájdalmakat győzelmesen kiállotta és a világtörténelem által megszabott útjára térhetett. Hogy ezt az utat megtalálta és ezzel magát a megsemmisüléstől, az emberiséget pedig attól a tragikus látványtól mentette meg, miként pusztul el hívői százezreivel együtt az az eszme, mely ugrást akart a természetben, az emberi művelődés fokozatos fejlődésében kierőszakolni, főleg a tudomány igazságosságának és az állam bölcsességének köszönheti. Ha a tudomány a katedra-szociálizmusban és az állam, korszerű szociálpolitikai intézkedéseivel nem öleli magához a munkásosztályt és ezzel — akarva, nem akarva — a szociáldemokráciát, akkor az ész uralma helyett, a szenvedélyek húrjai a kritikus határig feszítve, az erőszakos ugrás, a társadalom megrázkódtatása, bizonyára nem maradt volna el. A tudomány és az állam odanyújtotta jobbát kiengesztelésre, az ellentétek lassanként kisimulnak és a szociáldemokrácia gyűlölet és szenvedély nélkül fejezheti be a haladásnak a liberalizmus által abban hagyott művét, a politikai emancipáció teljessé tételét.

A szociáldemokrácia ezen teljes politikai emancipáció érdekében követeli, hogy *a cenzus és a nemi különbség korlátai ledöntessenek és az egész nép 20 éves koron felül, egyenjogú államhatalmi tényezőnek elismertessék* és mint ilyen, a választási urnához bocsátassék. De, hogy az általános választási képesség célja és sikere, a birtokososztály nyomásával szemben illuzóriussá ne váljék, logikus következetességgel állítja fel *a népszavazás közvetlenségének és titkosságának követelményét.*

Csupán ez, és sem több, sem kevesebb, képezi a szociáldemokrácia hivatását *a politikai munkamegosztás terén.* A legkétségtelenebb bizonyítéka ennek az, az immár szemünk előtt álló tény, hogy azon államokban, melyek az általános választási jognak nagylelkűen kaput nyitottak, a szociáldemokrácia hullámai, a politikai vizeken lecsendesültek, legfeljebb a népszavazás tökéletesebb megvalósítása végett folynak helyenkint csatározások, de további extrém követelésekkel nem zavarja a szociáldemokrácia az ekként *helyreállított politikai konstituczionálizmust.*

A liberalizmus előpróbája — mint tudjuk — második kudarczát *az egyenjogúság alapján álló új társadalmi rend kiküzdésénél vallotta*. A szabad verseny és az újkor technikai vívmányai mindjobban kiélesítették a tőke urai és a munkások közti ellentétet, mely szükségszerűleg nyílt élet-halálharcz kitörését vonta maga után. Ez a harczt tulajdonképpen az, *a mit szociális harcznak, szociális kérdésnek* neveznek és melyet a csupán külső megjelenések után ítélő felületes közvélemény, egyszerűen *kenyérkérdésnek* keresztelt el. Kenyérrel kell ellátni, megtönni a proletár szociálistákat és akkor, mint a vérrel jóllakott piócák, erőtlenül hullanak a földre. Igaz, kenyérkérdés körül is folyik a harczt, de nem mint a küzdelem végső célja, hanem csak eszköze. A kenyérkérdés nem is mai keletű. A mióta a természeti állapot megszűnt, a társadalmi alakulásoknak szükségszerű kísérő jelensége lett a kenyérkérdés. E kenyérkérdés azonban még nem volt társadalmi kérdés. Hogy a munkások helyzete társadalmi kérdés lehessen, háttérbe kellett szorulnia a kenyérkérdésnek, a miként az az aránytalanul nagyobb munkabérek és még az emelkedett igények mellett is, ma már elviselhetőbb élet folytán háttérbe szorult, és előtérbe kellett nyomulnia a társadalmi osztály egyenjogúság kérdésének, a miként az a szabadabb eszmékhez jutott munkásosztály öntudatra ébredésével, visszaszoríthatlanul előtérbe is lépett. »A társadalmi baj objektive hajdan nagy volt, — mondja Kunz Nemzetállamában — de nem képezett társadalmi kérdést; azt, mint változhatlan végzetet tekintették, a beteg nem jajgatott, jajgatnia nem is volt szabad.« Hogy szabad legyen jajgatnia és fájdalmait a saját hatalmával, a saját hatalma megnyugtató, büszke tudatában maga orvosolhassa, *miként* a birtokososztályok: képezi a munkásosztály harczaiknak, törekvéseinek igaz, mélyen gyökeredző célját, képezi a tulajdonképeni szociális kérdést. A tőke urai, a munka bérlői, büszkén verik a mellöket, hogy »én vagyok az úr a házban« és diktálni akarják és diktálják is, még a legtöbb államban feltételeiket a munkásoknak. A munkabéri »szerződés« ily egyoldalú megállapítása, szükség szerint *societas leonina*-hoz vezet, melyben a konjunktúra előnyei csupán a munkaadó javára érvényesülnek. *A munkásosztály, mint egyenjogú és hatalmú tényező akarja befolyásolni a konjunktúrát, mint egyenjogú és hatalmú szerződő fél* akar a kapitalisztikus osztály mellé állani, *a szociális igazság alapján maga szabni meg föltételeit* és a szociális igazság egyenlő chanceai alapján megnyitni magának az utat az önálló-

sághoz, a tőkés, vállalkozó osztályhoz. »Hogy ők mind halálukig munkások maradnak, — jegyzi meg találóan Dietzel — hogy előttük az út a szociális létra egy magasabb fokához el van zárva, a lelki depresszióban, melyet ez a tudat szül: fekszik a szociális harcnak, a jelenkor elkeseredett osztály küzdelmeinek legmélyebb gyökere. A ki a szociális kérdésben csupán gyomor-kérdést lát, nagyon hamisan fogja azt fel.«

A munkásosztálynak ezen *egyenjogú szociális elhelyezkedése társadalmunkban*, ma már a megvalósulás felé közeleg. Nem a jövő államban, hanem a liberalizmus által megteremtett *mai* társadalmi rend keretében fog ez a *szociális konstitucionálizmus* kialakulni és nem forradalom útján, hanem a *békés szervezkedés* segítségével. A nagy stílusban organizált és nagyhatalmú német Gewerbvereinek és az angol Trade unionok már helyreállították az egyenjogúságot a harczoló felek között, megadták munkás tagjaiknak az egyenjogúság büszke, emberi tudatát, az angol és német munkás odakiálthatja ma a tőkésosztálynak, munkaadóiknak: *»Én is úr vagyok a házban!«*

És ez a *szociális egyenjogúság* elismerése munka és tőke között, fogja meghozni és állandósítani az egész világon a *szociális békét*, miként a népek *politikai egyenjogúsítása* a fejedelmekkel, szülte a *politikai békét*. A jövőnek szociális béke-problémáját nem a szociális verseny megszüntetése, hanem a létért való küzdelemben résztvevők egyenlőbb, igazságosabb felfegyverkezése által oldjuk meg.

A szociáldemokrácia hivatása, hogy a szabadság ígéret-földjét, melyet a liberalizmus szervezetlenül hagyott az emberiségnek, a politikai és szociális béke alapján álló társadalmi rendé szervezze, erős a hitem, hogy ez a szociáldemokráciának a mai társadalom keretében, sikerülni fog.

Dr. Lázár Nándor.

A WHIGEK ÉS TORYK EREDETE.*

I.

Az 1714-ik esztendő egy nyári napján Gilbert Burnet, Salisbury püspöke, a nagy történetíró és nagy pártvezér, a londoni Smithfielden haladt keresztül. Egy férfiút látott ott mély gondolatokban fel és alá sétálni, a kit ismert, Bradbury volt, a londoni dissenter egyházközség papja. A püspök, a kinek mindig szemére vetették nagy barátságát a disszenterek iránt, megkérdezte, hogy min gondolkozott olyan nagyon az imént. Gondolkodom, felelt a másik, hogy vajjon lesz-e bennem elég a vértanúk szilárdságából. Mert az eljövendő idők úgy látszik ezt meg fogják kívánni tőlünk.

A disszenter papjának igaza volt. Anna királyné minisztere Szt. John, a kit Bolingbroke néven ismernek inkább, augusztus 1-jére tűzte az új Schizma-törvény végrehajtását. Ez az új törvény minden, még a tanítói hivatalból is kirekesztette mindazon protestánsokat, a kik nem fogadják el az angol államegyház hittételeit. Nem volt kétség, hogy a mindenható miniszter keresztül fogja vinni akaratát. És aznap épen augusztus 1-je volt.

A püspök vigasztaló szavakat mondott az aggódónak. Nagy vigasz lehetett bennök, mert a szemei felragyogtak. A püspök azután a királyi palota felé ment, a disszenter pap pedig hívei közé sietett, a kik a nagy kápolnában összegyűlekeztek, hosszú imákkal kérlelték az Istent, hogy fordítsa el róluk fenyegető haragját.

Az ima meg lön hallgatva. Néhány órával az előtt elmondott találkozás után fehér zsebkendőt dobott valaki a kápolna

* Szerző „Az angol történeti pártok a maguk eredeti jelentőségükben” címen megjelenendő tanulmányának első fejezete.

karzatáról a hívők közé. Bradbury, a ki épen beszédben intette híveit buzgó könyörgésekre, diadalmasan felegyenesedett.

— Nagy újságot kell híveinek mondania. A zsebkendőt, a mely az imént leesett, testvérök a protestáns hitben, Burnet püspök küldötte jel gyanánt. Anna királyné nincsen többé. Mindazok az ármányok, a melyek a katolikus Stuartok visszatérésének javára folytak, véget értek. Néhány hét múlva egy új király jön az országba, a ki törhetlenül hű a protestáns hitben és kegyesen gondol a szegény, elnyomott disszidentekre is. A hívők nem akartak füleiknek hinni. Öreg emberek sírtak. Az utolsó időben sokan visszaemlékeztek II. Károly kegyetlen üldözéseire, és félték visszatérésüket. Ez a félelem most véget ért. Az egész gyülekezet kitörő örömmel zendített reá a 83-ik zsoltárra, a mely dicsőíti a kiválasztott fejedelmet, kit Isten választott népének megmentésére szemelt ki az isteni gondviselés. Mindnyájan odajegyezték nevöket egy felirat alá, a melyben I. György királyt alattvalói hűségükkel biztosítják. Bradbury és néhányan a vének közül haladéktalanul a királyi palotába siettek, hogy az új uralkodó üdvözlésében az elsők között legyenek.

A mint a palota lépcsőin felhaladtak, valaki szemben jött. Arczán, a melyen rendesen gúnyos mosoly játszott, ma keserűség ült. Bolingbroke volt és valóban nem volt életében nap, a melyen kevésbbé volt oka mosolyogni. A mit évek óta felépített, az egy csapásra rombadőlt. De a természet nem tagadja meg magát és a mint végig nézett a furcsa, fekete ruhás, öreg embereken, a gúnyos mosoly megint kiült ajkaira. — Mi ez? kérde Bradburytól. Talán temetés? Az öreg puritán a szeme közé nézett.

— Óh nem Mylord, mondotta ünnepélyesen, ez nem temetés. Ez feltámadás! *

* * *

A fent elbeszélte jelenetnek nagyobb a jelentősége, a mint az az első pillanatra tetszik. Nem annyira magának a jelenetnek, mint a körülményeknek, a melyek hozzáfűződnek. Sokan mint érdekes históriai anekdotát tekintik talán. Mások megfogják találni benne az erős drámai motívumokat. Valóban, a királynének halála, a mely a kétségbeesésbe taszítja az egyiket, és az öröm zsolozsmáit fakasztja a másiknak ajkairól, nem mindennapi drámai hatással kecsegtet. De nem ez a lényeges

* Burnet History of his own Times III. 173.

benne. Bolingbroke haragos dühe és ellenfeleinek diadaléneke csak külső megjelenése a nagy belső hatásoknak. Ezek a hatások Anna királyné halálát az újkori angol történelem talán legfontosabb fordulópontjává teszik. Egy közel félszázados küzdelem most a maga teljes érvényében bevégeződött. Az a nagy harcz, a mely a whigek és toryk között váltakozó eredménnyel négy uralkodónak életét töltötte be, a maga régi erejében nem támadhatott fel többé. A két nagy angol történeti párt a királyné halottas ágyánál bevégezte szerepét. Ez a mondás paradoxnak fog feltűnni mindazok szemében, a kik hozzászóttak a whig és tory ellentéteket a mai napig megkülönböztetni. A kik az ifjabb Pittben a nagy tory, az ifjabb Foxban a nagy whig vezért látják. A kik a XIX. század nagy angol reformjait a whig-párt liberalismusának tulajdonítják. És a kik e két nagy angol párt küzdelmeit azonosítják mindazokkal a politikai cselszövényekkel, harczokkal, eredményekkel és bukásokkal, a melyek a négy György uralkodását oly érdekes és tanulságos olvasmányá teszik.

Mielőtt tulajdonképeni kérdésünkre reá térnénk, szabadjon az olvasó figyelmét néhány ismert előzményre újra felhívni. A nagy angol királyné, Erzsébet, élete utolsó éveiben nem volt boldog. Önvád kínozta és ezekben a sötét, szomorú órákban a lefejezett skót királyné képe üldözte. Bármit mondott is legyen az államérek, az asszony érezte, hogy az asszonyhoz kegyetlen és irgalmatlan volt. A beteg lélek kereste a kiengesztelést. És semmi sem igazolhatja jobban a költő igazát, a ki a rosszból csak újabb rosszat látott eredni, — mint Erzsébet kiengesztelő tette. A vétket, a melyet az anya ellen elkövetett—a fiúban akarta jóvá tenni. A tragikus igazságszolgáltatás egy nemét gyakorolta önönmagán, amikor annak a Stuart Máriának, a ki bűnös vágyaért az angol korona után szenvedett halált, épen a fiát tette az angol korona örökösére.

De bármelyek lettek légyenek Erzsébet indokai, a választás szerencsétlen volt. A család, a mely az angol trónra jutott, szinte kihívta a nép babonás hitét, a mely hisz az elátkozott családokban. Első sarjuk, a ki angol földre lépett, a vérpadon halt meg. Őseik között alig kettő-három múlt ki természetes halállal. És egy épen olyan szomorú februári napon, mint a milyen egykor komor világítással töltötte be a vártermet, a melyben Stuart Mária vérpadja fel volt állítva, négy szolga haladt könnyes szemekkel a Londonból Windsorba vezető úton. A hópolyhek fehér lepellel vonták be a koporsót, a mely vállu-

kon nyugodott. A koporsóban feküdt Stuart Mária unokája, fej nélkül, a mint egykor nagyanyja feküdt.

A Stuartok trónralépése Angliában összeesik egy nevezetes eseménnyel a kontinensen: I. Jakabnak kortársa XII. Lajos volt és XIII. Lajosnak minisztere Richelieu elérte a maga királya számára azt, a mit szívéből kívánt e korszaknak minden királya, a korlátlan uralmat.

A Stuartokban sok volt a francia vérből (Mária anyja Guise hercegnő volt, első férje a francia király) és a Guisek vére, ez a deszpotikus, fanatikus, korlátolt és bigott vér átka lett a család minden sarjának. Vérpadra juttatta I. Károlyt, száműzte országából Károly fiát, II. Jakabot és lehetetlenné tette unokájának, III. Jakabnak visszatérését. Ez a vér most úgy érezte, hogy a francia rokon király sikerei hasonlókat kívannak. Jakab korlátolt volt és nevetséges, de fiában ezek a deszpotikus hajlamok olyan emberre találtak, a kiben volt erély és ügyesség a keresztülvitelre vállalkozni.

A társadalom, a melyet a király e kísérlet első próbái alkalmával talált, különféle elemekből állott, a melyek ehhez a kísérlethez és a harcokhoz, a melyek belőle származtak, nagyon különféleképen foglaltak pártállást. A mi elválasztotta őket, az lényegében ugyanaz a kérdés volt, a mely a századok történetét annyi borzalommal töltötte be, és ez a vallás kérdése volt.

VIII. Henrik megcsinálta annak idején a maga külön reformációját, és ennek a reformációnak az eredménye lett az angol államegyház. E korszaknak nagy történetírója, Macaulay, bámulatos retorikával jellemzi ennek az egyháznak alaptételeit.* Az egyház voltaképpen egy kompromisszum volt, a melyet a konzervatív katolikusok és az újító protestánsok egyformán gyűöltek, a mely egyformán nem elégtette ki az egyik pártot sem, és a melyhez mégis az angol hívők óriási többsége a mai napig fanatikusan ragaszkodik.

A vallásharcok már régóta megszűntek, a vallási kérdéseket mások váltották fel, a vallásos érzés sok helyen nagyon abbagyott, de az angol középosztály épen olyan komolyan teszi ma is minden vallásos kötelességét, a mint azt tette kétszáz esztendővel azelőtt.

Tagadhatatlan, hogy a fejedelem, a ki ezt a kompromisszumos egyházat megcsinálta, jól ismerte a népét. Az egyház

* Macaulay. History of England I. 41.

dogmái erősen protestáns szelleműek voltak. Ámde mindazok, a kik Kálvin tanításában találták meg a maguk igazságát, keserűen panaszkodtak, hogy a katolikus egyház szelleme áthatja az újonnan alapított vallást.

Igaz, hogy a transsubstantiatio hittételét elvetette az új tan. Ámde a hívők a szentség felmutatását térdepelve fogadták. A miseruhák pompája eltűnt, de az anglikán papok fehér talárja állandóan emlékeztette reájok azokat, a kiknek ez az emlék keserű és gyűlöletes volt. A szentek megszűntek ezen minőségükben, de megmaradtak mint áhítat és tisztelet tárgyai. A halotti szentség nem volt kötelező, ámde kívánatos és helyes. Hosszú volna felsorolni mindazon pontokat, a melyek mint mondám, a két szélső irány közül egyet sem tudtak ugyan megnyerni, de az angol népnek mégis annyira drágák lettek.

Mert az anglikán hit drága kincse lett a legtöbb angolnak. Büszkék voltak a nemzeti egyházra, a mely megkülönböztette őket a gyűlölt kereskedelmi vetélytársaktól, a kálvinista hollandusoktól, és még újabb ellentétet állított fel közéjük, és a még sokkal gyűlöltebb francziák és spanyolok közé. Ezek a nemzeti gyűlölségek nagy szerepet játszanak az egykori angol történet megértésében. A hollandusok elleni gyűlölet kisebb volt, mint a francziák vagy spanyolok iránt, de a franczia és spanyol veszedelem gyakran távolabb állott, mint az, a mely Hollandia tekintet nélküli politikájától fenyegetett. A XVII-ik században ezek az érzelmek nagyon váltakoznak. Az angol kereskedő keserűen gondolt vissza arra az időre, a mikor a németalföldi tengernagy által felgyújtott hajóknak füstje egészen Londonig ellátszott. Ha ezekre az emlékekre gondolt vissza, szidalmazta és gyűlölte az ellenséges nemzetet. Ámde ezen érzelmet megzavarták más ellenkező érzelmek. A mint hazament, valamelyik kirakatban egy kezdetleges aczélmetszetet látott, férfiak a máglyalángok között, és reájuk meredő lándzsákat köröskörül. A spanyol uralom rémképei a németalföldi szabadságharc idejéből. Azok a férfiak a protestáns hitért haltak meg, és talán csak a kedvező szél akadályozta meg, hogy a nagy Armada hasonló borzalmakat ne honosítson meg Kentben vagy Surreyben. A hollandusok elleni harag egyszerre átcsapott vad gyűlölettel a spanyolok, a jezsuiták és a pápa iránt. Ezek a váltakozó érzelmek magyarázzák meg, hogy néhány évtizeden belül egyrészt a háború Hollandia ellen népszerű, másrészt az angol szabadságok megvédésére egy hollandi helytartó lép az angol trónra.

Az angol egyház sok, nagyon sok hívet számlált. De voltak ellenfelei is. A katolicizmust sem Henrik, sem Edward nem tudták kiirtani. Erzsébet uralkodása tele van meghíúsult összeesküvésekkel a trón ellen. I. Jakab alatt Guy Fawkes elvakult agyában megszületett az a fantasztikusan gonosz terv, a melyet a lópor összeesküvés néven ismernek. Daemonian hatalmas gondolat volt, az egész angol arisztokracziát, a népképviselőket és az uralkodóházat egy csapásra elpusztítani. Tudjuk, hogy a terv majdnem sikerült. Tervezői életükkel fizették meg azt, a mit nem tudtak végrehajtani. De az angol katolikusokat évszázadokra érte a csapás. Nem volt terv eléggé hihetetlen, nem volt büntetett eléggé gonosz, a mit a tömeg örömmel nem hitt volna el a katolikusokról. Ötven évvel a lópor összeesküvés után egy nyomorult hamis tanú — Titus Oates — nálánál még nyomorultabbakkal szövetkezve hasonlóan hamis tanúságtételre, Anglia peerjeit tudta a vesztőhelyre vinni. A vádak nevetségesek voltak és hihetetlenek, a vádlók jelleme rossz, elvetemült és már leült fegyházbüntetések által megterhelve, ámde a vádlottak katolikusok voltak és ez a vád minden egyébnél súlyosabb volt. A katolikus egyház nem egy papja — a ki más felekezetnek üldözését ma hangosan vagy hallgatólag helyesli — tanulhatna sokat ezekből a szomorú történetekből.

De nemcsak a katolikusok állottak ellenségesen az új tannal szemben. A megalkuvás, a mely benn van, nem elégített ki sokat, a kiknek szellemét a reformatió felhívta, hogy gondolkozzanak az isteni és emberi dolgok fölött. A szigorú Kálvin egyik tanítványa, a sötét Knox, meghonosította Skóciában a genfi tanokat. Taine ismert milieu teóriája sikerrel fejthetné ki, hogy a rideg, ködös Skócia mennyiben felelt meg azoknak a rideg, komor tanoknak, a melyek épen ebben a fenséges ridegségben közelítették meg annyira az emberi szívet és elmét. Tény az, hogy a skót államegyház a presbiteri lett, és sokan az angol szomszédok közül a Trenten túl mohó vágygyal fogadták el ugyanezeket az igazságokat. A király kedves terve — hogy angol alattvalói mind egy hiten legyenek — meghíúsult. A nonkomformisták, a disszidentek — vagy a mint főleg nevezték őket, a puritánok — számban és hatalomban nagyon elszaporodtak és főleg a királyságnak lettek kellemetlenek.

Mert volt az angol egyháznak egy dogmája, a mely különösen kedvessé tette az uralkodók szemében. Ez a szenvedő engedelmesség«, nagy felállítója után az úgynevezett Filmer

doktrína volt. A király iránt föltétlen, korlátlan, fentartás nélküli engedelmesség volt szerintük az angol egyház megkülönböztetően különös jellege. Nagy buzgalommal kutatták át a szent atyákat, hogy a megfelelő idézeteket megtalálhassák. Sokat emlegették Szent Pált, a ki Nero uralkodása alatt intette Róma keresztényeit engedelmességre. Ezek a szavak félremagyarázhatatlanok, mondták. Még ha zsarnok is ül a trónon, a ki alattvalóit máglyán égeti el vagy nyársra huzatja, még akkor sincs a türelmes kereszténynek joga, hogy fellázadjon. A mit az isteni gondviselés reá mért, azt el kell tűrnie. Ez a tan teljes mértékben megnyerte I. Jakab tetszését, a kinek különös rögeszméje volt, hogy ő nemcsak király, hanem tudós is. Tudományos meggyőződéseit hosszú értekezésekben fejezte ki, a melyek részint az isteni jogon alapuló királyság mellett, részint pedig a dohányzás ellen voltak írva. A következmények egyik lényeges pontban sem adtak a királynak igazat. Nemcsak, hogy az Amerikából behozott átkozott dohány terjedt el mindinkább, a puritán gondolkodás a királyi praerogativáról is nagyon tiszteletlenül kezdett nyilatkozni. Jakab tombolt, tajtékzott és újabb értekezéseket írt. Uralkodásának utolsó felében Buckingham lett a kedvencze, a ki a francia udvarnál tanulta meg a királyok isteni jogaiban való hitet. Állítólag maga a királyné adta az idevonatkozó leczkéket, legalább XIII. Lajos és Richelieu erről voltak meggyőződve és nem örültek túlságosan a vendég tanulmányosságának. De mindez mellékes, tény az, hogy Buckingham felfedezte magában azt az embert, a ki hasonló feladatra, mint a Richelieué volt, Angliában alkalmas lesz. És annál is inkább aktuális volt ez a felfedezés, mert Jakab fiában, I. Károlyban egy olyan uralkodó lépett a trónra, a ki teljes mértékben méltányolni tudta a kegyencz jóakarátát. Károly nem volt az a beteges, nevetséges, tudákos figura, mint az apja. Talán nincs alak a történelemben, a kit annyira különbözőképen ítélték volna meg, mint épen őt. Halála a vérpadon szentet csinált belőle az egyik párt szemében. Erre lesz még alkalmunk visszatérni. Támadásai a nép képviselői ellen annyira felhívták ellenfeleinek dühét, hogy a legnagyobb árulónak, a legbecstelenebb, hit- és hűség nélküli embernek nevezték. A párt-ítéletek sohasem igazságosak és ebben az esetben bizonyára nem azok. Károly nem volt szent. Igazi típusa volt a maga korának, illetőleg a saját korszaka fejedelmeinek. Ugyanaz a szellem lakott benne, mint XIV. Lajosban vagy I. Lipótban. Át volt

hatva a tudattól, hogy népével szemben csupán jogai vannak. A ki ezek ellen fel mer szólalni, vagy épen ellenszegülni, az rossz ember, rossz alattvaló és rossz keresztény. Semmiféle tekintet velők szemben fenn sem állhat. Semmiféle ígéret, a mit a veszedelem perczében kicsikartak, nem kötelező.

Ez a felfogás ma nevetséges és lehetetlen. De Károly azt tanulta a nevelőitől, ezt olvasta egyházi könyveiben és ezeket hallotta a szószékről. És így hibái nagyon megérthetők és nagyon megbocsáthatók. A harczban, a mely közötté és alattvalói között kitört, az igazság nem az ő részén volt. A harcz eredménye az angol alkotmány szempontjából kedvező és örvendetes. A harcz, a melylyel a fanatikus puritánok a királyt a vérpadra küldték, a saját szempontjukból talán jogos és igazságos. De a király, bár az objektív igazság szempontjából nem volt igaza, a maga igazától meg volt győződve és népének nagy része osztotta azt a meggyőződést. I. Károlyt ma sokan még mindig mint vértanút állítják oda. Ez a felfogás helytelen és indokolatlan. De a modern radikális történeti könyvek nem egyszer igaztalanul mégis támadják. A mit tett, arról azt hitte, hogy joga van tenni és ez a hit, ha nem is menti fel, de megmagyarázza.

Elmondani a küzdelmet, a mely a király és a parlament között lefolyt, úgy hiszem fölösleges. Hogyan hiúsítja meg Buckingham terveit a rajongó Felton tőre, hogyan lép örökébe Stafford és hogyan nem tudja keresztül vinni azt, a mire vállalkozott. Mint fizeti meg merész tervét a vérpadon, és miként követi őt ugyanazon úton társa Laud érsek és ura a király. A kiindulási pont, a hol a nagy whig és tory harcz kitört, *nem* a forradalomban volt.

A forradalomban még nem voltak sem whigek, sem toryk, ámbár a királypárti »cavalierekben« és a parlamenti »round-headekben« sokan ugyanazt a különbséget akarják látni. Ez a vélemény, úgy hiszem, nem helyes. Igaz, hogy a parlamenti zászló alatt különösen eleinte ugyanezekkel az elemekkel találkozunk, a kik később a whigpárt nagy zömét alkották. Igaz, hogy a király táborába, Oxfordba, összesereglettek mindazok, a kik később mint elkeseredett toryk tűntek fel. De a míg az utóbbiak számát nagyon sokan szaporították a későbbi whigek közül, a későbbi whig elem azon része, a mely a parlament alatt küzdött, csakhamar nagy részben ott hagyta ezt a zászlót. És igaz az is, hogy az angol forradalomban a *vallásos* elem képezte az

alapot és ebben megegyezik mindazokkal a pártküzdelmekkel, a melyek a restaurációtól a hannoveri ház trónralépéséig lefolynak. *De ezeknek a későbbi küzdelmeknek a sarkköve az a harcz volt, a mely a katolicus egyház ellen az angol államegyház javára folyt. A fenyegetett vallás itt mindig az anglikán volt, a veszély a katholicizmus részéről fenyegetett.* Egészen ellentétes volt az angol forradalom. A népnek azon tömegei, a melyek nem voltak megelégedve a megtörtént fél-rendszabályokkal, a kik a királynak isteni jogát, mint egy pogány tételt gyűlölték, a kiknek sötét gondolkozását az Ó-Testamentum véresen vallásos jelenetei ragadták meg, ezek támadtak fel elemi erővel.

Csak el kell olvasni Cromwell »harczó szejntjeinek« történetét, hogy meggyőződünk arról, miszerint egy neme a vallásos rajongásnak, majdnem mondhatnók tébolynak vívta a harczot általuk. Ha olvassuk, hogy a legártatlanabb szórakozások, mint halálos bűn voltak eltiltva, hogy tilos volt táncz, zene, mosoly, jókedv, hogy a napok imákkal és hadikészülődésekkel teltek el Isten ellenségei ellen és ha végigtekintünk azokon a rettenetes borzalmakon, a melyeket Isten kiválasztott harczosai Írlandban elkövettek, az előbbi ítélet csak megerősödni fog. A mérsékelt elemek csakhamar borzadva hagyták ott azt a pártot, a mely egy régen elmúlt korszak szellemét idézte fel újból. A király vére mint állandó, letörülhetetlen folt szennyezte be őket.

Valóban az a szerencsétlen küzdelem, a mely a király és parlament között indult meg, csakhamar teljesen átalakult.

A király fogva volt. A parlament, a mely a harczot ellene megkezdette, erőszakos módon Ion megfosztva többségétől és nemsokára még a kisebbség is szét lett kergetve azoktól, a kik állítólag nevében harczoltak. Minél tovább haladt ez a fejlődés, annál kevesebb köze volt eredeti kiindulási pontjához. A disszenteret teljesen háttérbe szorították a szigorú puritánok, a puritánokat az independensek, az independenseket már az ateisták*.

A míg az a hatalmas szellem, a ki szervezte őket, volt a vezérök, addig vad fegyelmezettségük minden ellenállást lehetlenné tett. De Cromwell halálos ágyánál összeomlik egy csapásra egész uralmuk.

Az az óriási öröm, a mely II. Károlyt fogadta, a mikor visszatért a száműzetésből, közmondásos lett.

* Lásd Eduard Bernstein könyvét. Sozialistische und Communistische Bewegungen in der englischen Revolution.

A gyűlöletet, a mely mindazok ellen irányult, kiknek az elmúlt uralomban részük volt, az egész nemzet osztotta. A visszatérő király hatalma nagyobb volt, mint azt apja vagy nagyapja valaha remélhették volna.

Foglaljuk össze néhány mondatban az eddigieket, mert elérkeztünk saját feladatunk kiindulási pontjához. Az angol két nagy történelmi párt nem létezik II. Károly uralkodása előtt. A nagy angol forradalom nem is a parlament és a király harcza, ámbár annak indul meg. De ha végigtekintünk rajta, látni fogjuk, hogy a harcz eredeti vezérei hogyan szorulnak a háttérbe, pártolnak át ahhoz, a ki ellen küzdeni kezdettek vagy elvesztik minden befolyásukat és állásukat épen azok által, a kik állítólag az ő nevükben harcolnak.

Az angol forradalom első sorban nem politikai, hanem vallási harcz. Feltámadása azoknak az elemeknek, a kiket ezen idők folytonos vallásos izgalmi fokozatosan vallásos rajongókká tettek.

Ezt a tételt bizonyítani alapjában véve nem is kell. Maga az angol forradalom menete olyan világos és egyöntetű bizonyíték, hogy minden más fölösleges. De az események felsorolása nagyon messze vezetne — illetőleg épen megfordítva — túlságosan visszavinne. És ezért nem is foglalkozhatunk bővebben ezzel a kérdéssel, a mely pedig igen nagy érdekességgel kecsegtetne.

II.

Kevés ítélet annyira egyértelmű a történelemben, mint az, a melyet II. Károlyról alkottak barátai és ellenségei egyaránt. Kezdve kartársaitól — Clarendontól és Burnettől — egészen a legmodernebb írókig valamennyien, a kik írtak róla, sok tekintetben megegyeznek. Mindnyájan kiemelik, hogy jókedélyű, mulatni vágyó, könnyelmű és épen nem komoly király volt, a ki mihelyest tehette, az állami ügyektől hölgyeinek a termeibe menekült. Ezek pedig igen szép számmal voltak.

Hasonlóképen megegyeznek abban úgy barátai, mint ellenfelei, hogy nem vette komolyan sem a saját, sem más nemzeteket és csak azon törte a fejét, hogy a szórakozásaira mennél több pénzt tudjon szerezni magának. A whigek, a kik testvérét és utódját II. Jakabot szívből gyűlölték, nem tagadták a jó tulajdonságait és alapjában véve nem is gyűlölték. A toryk, a kik II. Jakab szenvedéseit könnyekkel a szemükben emlegették, nem tudtak érette nagyon lelkesedni.

A nép, melyet kedves modora elbájolt, ragaszkodott hozzá és szerette. De ez a szeretett nem volt az a rajongó imádat, a melylyel apja emlékének csüngött. Uralkodása talán a legdicstelenebb volt az újkor minden angol királya között, de ámbár ezt mindenki elismeri, nem vetik annyira a szemére, mint a hogy ugyanazok apja vagy testvére hibáit mérlegelik. Soha kegyetlenebb üldözése a katolikusoknak nem volt, mint az ő idejében. De a gyűlöletet nem ő viselte, hanem ellenzéke. Soha az ellenzékét nem üldözték erősebben, mint uralma alatt. Soha nemesebb fők az ország whig nagyjai között nem hullottak, el a vérpadon, mint a hogy az Ő parancsára lehullott Algernon Sidney és lord Russel. Ámde e tettek okozóját nem benne látta a közvélemény, hanem utódjában. És békében alattvalóival, békében önmagával és békében Istenével halt meg II. Károly, miután halálos ágyán még áttért a római katolikus hitre, a melynek papjait az ő uralma alatt oly nagy számban végezték ki.

Ha bámuljuk Brutust, ki életének nagy részét egy gondos és nehéz szerep eljátszásával töltötte el, nem tagadhatjuk meg a bámulatot II. Károlytól sem, ámbár az ő szerepének épen nem brutusi indokai voltak. De a tökéletes színészt elismerés illeti és Károly tökéletes színész volt. Becsapta kortársait, becsapta barátait és ellenségeit, és becsapta az utókort is, a mely elhiszi róla, hogy léha és jószívű volt.

Nem, Károly nem volt léha, épenséggel nem. Igaz, hogy jószívű sem volt. Egész életében harczolt és ennek a harcznak a nehezebb fele nem abba az időbe esik, a mikor mint száműzött bolyongott Európán keresztül. A nehezebb része a harcznak, a melyet meg kellett vívnia, odahaza folyt le, és Károly mesterileg küzdötte végig és fényesen végezte be. Az utódjának szinte hihetetlen hibái kellettek ahhoz, hogy a teljesen legyőzött párt újból fel tudjon emelkedni.

Nézzük ennek a harcznak kezdetét.

A mikor II. Károly népének örömrivalgása közepett ősei palotájába újra beköltözött, tisztában volt azzal, hogy nincsen az a lelkesedés, a mely örökre tartson. A nép el volt keseredve a vallásos és katonai kényszer miatt, a mely Cromwell alatt olyan súlyosan nehezedett reá. A szemet forgató puritán és a vasba öltözött katona egyformán gyűlöltek voltak. Uralmok, mint vasbékó nehezedett a nemzetre, a felszabadulás kicsapongó öröme hangolta mindazokat, a kiknek az öröm oly sokáig, mint halálos bűn tiltva volt. A királyt, a ki ennek a rideg, barát-

ságtalan korszaknak véget vetett, mint megváltójukat üdvözölték. De az elmúlt évtizedek emlékét kitörülni nem lehetett.

A puritánok túlkapásai gyűlötek voltak, de a protestáns vallás még inkább megerősödött. A parlament harczát a király ellen elítélte mindenki, de a parlament jogai azért valójukban csak nyertek. Vitatták, hogy a parlament túlment jogainak határán, de ezekben a vitákban befoglaltatott a parlament tényleges jogainak hallgatólagos elismerése.

A régi szigorú republikánusok — a milyen Algernon Sidney volt — az első örömmáorban nagyon csendesek maradtak. De a népnek természetében benne van, hogy minden nagy változást nyomon követi a csalódás. Az elnyomott szenvedélyek nagyon hirtelen szabadultak fel. Ha néhány évvel azelőtt a puritánok szenteskedése megbotránkozta a népet, a restauráció udvaroncjai megtettek mindent, hogy hasonló megbotránkozást épen az ellenkezővel ériék el. A vallásból titokban és nyíltan gúnyt üztek. A színházak nap-nap után olyan darabokkal gyönyörködtették az udvar ifjú lovagjait, a milyeneket ma a legocsmányabb francia orfeum sem merne előadni. A női erények értéke nagyon alászállott, a király maga járt elő a jó példával és maga mellett két általánosan ismert és ünnepeelt szeretőt tartott. Azok, a kik a puritánok egyhangú zsolozsmáit unalmasaknak és kellemetleneknek találták, most úgy vélekedtek, hogy alapjában véve mégis jobbak voltak a mostani daloknál, a melyeket az udvar divatba hozott.

Valóban a restauráció iparkodott három esztendő alatt utánapótolni mindazt, a mit tizenhét éven át nélkülözniök kellett és ámbár e feladat rendkívüli módon nehéz volt, a megfeszített jóakarát mégis megvalósította.

Károly teljes élvezettel vett részt mindezekben a kicsapongásokban. Szerette az élvezetet, ebben igazuk van azoknak, a kik írtak és ítélték róla. De nem csak az élvezetet szerette. A mióta brit földre lépett, egy gondolat vezette folytonosan. A hatalmat, a melyet visszanyert, meg kellett tartania, meg kellett erősítenie, vissza kellett teljes erejében állítania. Ezt a gondolatot megpróbálta valósítani sokféle úton és módon. Az eszközeiben épen nem volt válogató. És előítéletek, vallásos vagy egyéb aggodalmak nem tartották vissza. Tette mindig azt, a mi az érdekében volt. Látni fogjuk, hogy háborút viselt Hollandiával, azután szövetségre lépett velük, azután ezen szövetség ideje alatt még új, titkos szövetségre lépett épen szövetségesei ellen, új háborút

viselt ellenük és e háború után komolyan foglalkozott a tervvel, hogy utolsó szövetségesével, XIV. Lajossal, a kivel a legszűgyenletesebb, a legmegalázóbb szerződést kötötte, ismét egy új harcot kezdjen. Szívében mindig katolikus volt, de hideg vérrel írta alá a halálítéleteket, a melyekről tudta, hogy igazságtalanok. Gyűlölte a disszidenteket, de olyan engedményeket tett nekik, a melyek példátlanok voltak előtte és utána. Megváltoztatta politikáját szinte minden esztendőben, hűtlenül hagyta el barátjait, kegyébe fogadta ellenségeit és azután, a kellő időben kivégeztette őket.

Nincsen Machiavelli fejedelmének tökéletesebb mintája, mint II. Károly, ámde a szeretetreméltó modor, a látszólagos nemtörődömség megtévesztette barátait és ellenfeleit. Keresztülvitte a tervét és úgy hagyta hátra országát, hogy egy hasonlóan ügyes utód abszolút monarchiát tudott volna felállítani. Az utód elrontott mindent és az utód hibái nem engedték, hogy az előd ügyességét a maga teljességében elismerjék.

A harczban, a melyet Károly megvívott, megteremtette azt a pártot, a melyet a tory néven ismernek. Ugyanennek a harcznak másik vezére, Shaftesbury, tekinthető a whigek apjának. Mielőtt a két pártról beszélénk, vessünk egy futó pillantást a másik vezérre is.

II. Károlynak sok szemrehányást lehet tenni. De el kell ismerni egyet. A férfiú, a ki ellen első sorban küzdenie kellett, az érdekek, a melyeket az és társai képviseltek, nem voltak az övénél nemesebbek. Volt egy pont, a melyben határozottan fölányban volt, a míg az ő törekvéseit a legitimitás jogcíme védelmezte, amazok a saját önző érdeküket követték.

A nagy forradalom, különösen első esztendőiben, nagyon sok ilyen önző törekvést szabadított fel. Az angol arisztokraczia számos családjában még nem voltak elfelejtve a két rózsa harczának szép emlékei. A halászat a zavarosban azon időkben fölöttebb jövedelmező volt és ezek a kilátások most újra feléledtek. A parlamenti sereg első vezére egy Essex volt. A többi vezetők sorában hasonló arisztokratikus neveket találunk. Igaz, hogy mindezek a nevek nemsokára eltűnnek. A puritánok megzavarták a számításokat és a nemes lordok meglehetősen phariseus becsület béli kitörések között egyszerre észrevették, hogy a király felszentelt személye ellen hadakozni bűn minden jó kereszténynek. Cromwell uralma alatt a legtöbb megmaradt jó kereszténynek, mert a protector nem mások számára gazdálkodott. De voltak kivételek.

Voltak, a kik úgy találták, hogy mindenütt lehet találni, csak keresni kell. Ezeknek talán legkiválóbbja volt Sir Antony Cooper, a ki később, mert lord Ashley segített egy épen ellenkező uralmat megerősíteni, és mert Earl of Shaftesbury teljes erejével iparkodott ugyanezt az uralmat tönkretenni. Az utóbbi nevén ismeretes és ezért hadd szerepeljen itt is így.

Shaftesbury igazi példányképe volt kora angol államférfiainak. Mint fiatal képviselő lelkesedéssel csatlakozott a királyhoz, a mikor a Nottinghamban kibontotta zászlaját a parlament ellen. Ezt az ifjúi lelkesedést megtartotta egész életén át, csak épen a lelkesedés tárgyai változtak folyton. Egyelőre a parlament sikerei a parlamentet tették méltó tárgya. Shaftesbury egyszerre felfedezte, hogy ő alapjában véve presbyterianus és mint ilyennek kötelességei vannak szeretett egyháza iránt. Ezek a kötelességek átvezették a parlament táborába, a honnan később Cromwell környezetébe ment, hihetőleg hasonlóan vallásos motívumokkal. Cromwell fia, Richard alatt, egyszerre átváltozott. A jó keresztényből ismét jó alattvaló lett. A száműzött király sorsa könnyeket csalt ki a szeméből. Azok között, a kik a királyság visszaállítását sürgették, a lehangosabb ő volt. Lojális heve nem tűrt további korlátokat. A fiatal király még a kontinensen volt, de Shaftesbury úgy érezte, hogy nem szabad érzelmeire bilincseket rakni és az uralkodó üdvözlésére áthajózott Hollandiába. Ezen alkalommal a lábát törte el különben és a sötét puritánok nem minden elégtétel nélkül emlékeztek meg fájdalmairól.* A királyi kegy sietett ezeket a fájdalmakat enyhíteni. Báró lett és helyet foglalt a király tanácsosai között.

A király tanácsában az első és a legtiszteltebb a lordkancellár, Clarendon volt. Ha alattvalónak igénye lehetett uralkodója hálájára, úgy bizonyára Clarendonnak volt. Hűséges tanácsadója volt lefejezett apjának és társa a saját számkivetésének. A hála kötelékeihez még más kötelékek is járultak. Clarendon leánya szerelemre ébresztette Károly fivérét — a későbbi Jakab királyt — és ez nejevé tette. Clarendon állása rendületlennek látszott.

De — a mint mindjárt látni fogjuk — hiányos emberi gyöngeségeken Károly túltette magát. Ezen elveinek már igen korán adta tanújelét. Bujdosó volt Hollandiában, a mikor egyik lelkes híve — Montrose marquis, a nagy skót Graham-

*Traill 34.

törzs feje, a ki megosztotta száműzetését — vállalkozott arra, hogy visszatér Skócziába és mozgalmat indít Károly érdekében. Károly örömmel fogadta a tervet. Montrose hajóra szállt. A skót presbyteriánusok megijedtek. Cromwell uralma elkésérette a népet, a Graham-törzs erős volt és a törvényes uralkodó iránti érzés még erősebb. A maguk részéről is ajánlatot tettek Károly - nak, hogy elismerik, ha elejti Montrosét. Károly a bizonyosat jobban szerette a bizonytalannál és hideg vérrel kijelentette, hogy a marquis terveiről nem tudott és nem helyesli őket. Montrose a vérpadon halt meg és halála pillanatában azon király iránti hűségre intette a népet, a ki őt olyan csúfosan elárulta.*

A restauráció után Károlynak és Shaftesburynak egyforma gondolatai lehettek. Mindkettő nagyessű ember volt. Mindkettő ismerte a népet. Mindkettő érezte, hogy a mostani állapot bizonytalan és hogy ezt az állapotot a saját hasznára kell fordítania. De a míg Károlynak az iránya elő volt írva, Shaftesburynak meg kellett azt* találnia. A király ugyanazt akarta, a mit apja nem tudott elérni, az abszolút hatalmat. Shaftesbury hasonlóról álmodozott. De hogyan? A király XIV. Lajos szeretett volna lenni — angol kiadásban. Shaftesbury első kísérlete az volt, hogy a maga részéről szintén újra felveszi fonalát, a melyet legutoljára a hóhér bárdja vágott el Strafford fejével együtt. A mi I. Károlynak és minisztereinek nem sikerült, az II. Károlynak és egy ügyesebb miniszternek sikerülni fog.

II. Károly uralkodása alatt három korszakot kell megkülönböztetnünk. Az elsőben a király megpróbálja, hogy néhány lelkiismeretlen miniszter és francia pénz segítségével a kívánt hatalmat elérni tudja. A terv nem sikerül. A miniszter ott hagyja a királyt és megpróbálja, hogy azt a hatalmat a maga és annak a pártnak számára szerezzék meg, a melyet erre a küzdelemre szervez. Ez a whig-párt eredete, a melynek első kísérletet nagy sikerek és majdnem eredmény is kísér. De a király ügyesebb. Ő is pártot szervez a maga védelmére és ez a tory-párt. Most neki kedveznek a körülmények és az ellenpártot teljesen tönkre tudja tenni. Ha II. Jakab ügyesebb, a whig és tory ellentét már tíz esztendői fennállás után megszűnik.

Lássuk most e három korszakot egymásután.

(Folytatása a jövő számban.)

Dr. Wolfner Pál.

* Onno Klopp »Fall des Houses Stuart« I. M.

SZEMLÉK.

Tarde új könyve.

(*L'opinion et la foule. Par G. Tarde. Paris. Alcan 1901.*)

Tarde ma (*Ribot*-t a pszichológusok közé számítva) Franciaország legjelentékenyebb szociológusa, a *Taine* utódja hírnévben és elismertségben. Méltán. Gondolatainak hatalmas perspektívái vannak, mester a finom és megkapó lélektani elemzésekben. Par excellence analitikus elme, ki nem bír a *Taine* ragyogó konstruktív és szintetikus képességeivel, sem biztos uralmával az adatok fáradsággal összegyűjtött légiói felett. E helyett azonban inkább filozófus, mint *Taine*; értve ez alatt azt, hogy mélyebben megtudja ragadni a különböző jelenségek rejtett egységét. A világ nála sokkal egységesebb, sokkal érthetőbb és megnyugtatóbb. A magyar olvasót sokszor fogja *Piklerre* emlékeztetni abban a törekvésében és képességében, melylyel szerfelett bonyolult és heterogén jelenségeket igen egyszerű, közös, elemi okra tudja visszavezetni. Sőt a hasonlóság nemcsak a hajlandóságokban és az analízis uralkodó voltában föltűnő közöttük, hanem a lényegben is. Az „utánzás törvénye” és a „belátás törvénye” bizonyos alapvető jelenségek rokon magyarázatán épül fel, bár tökéletesen önálló és független gondolatláncz mind a kettő. Mert *Tarde* abban is megegyezik *Piklerrel*, hogy keveset olvas s csak a saját felfogásához igyekszik tényeket keresni, de ez a munka is hamar kimeríti és untatja, a mi bizonyos essayszerűsége vezet, mely bizonyára kétségbe fogja ejteni a német gondolkodókat. Persze itt nincs terünk a *Pikler* és a *Tarde* utolsó lélektani tényeit összevetni és eltéréseiket megállapítani. Csak impresszióként említem fel, hogy *Pikler* előttem lélektani alapjaiban mélyebbnek, következetesebbnek és egységesebbnek látszik, míg *Tarde* előnyére írom, hogy ritkábban esik túlzásokba és a rendszerépítő egyoldalúságába. Azt hiszem, a francia és a magyar gondolkodó kritikai szembeállítására igen hálás és termékeny feladat volna.

Tarde-ot olvasni különben egyike a legédesebb szociológiai csemegéknek. Pompás stílista, ki egészen magával ragad fordulatai finomságával, szellemességével és előkelőségével. Tipikus francia esprit ebben a tekintetben.

Jelen kötet három esszé-t tartalmaz, melyek külön-külön már előbb megjelentek folyóiratokban. A három szerves összefüggése indokoltá tette egy kötetben való egyesítésüket. Mind a három a társadalom vagy kollektív lélektan problémáival foglalkozik, melyet szerző jobban szeretne *inter-spirituális* lélektannak nevezni, hogy már ezzel is tiltakozzék azon miszteriózus koncepcziók ellen, melyek az egyének

fölött valami rejtelmes társadalmi pszichét akarnak megállapítani. A társadalmi lélektan viszonya az egyéni lélektanhoz Tarde felfogásában igen világos és nézetünk szerint tökéletesen helyes. „Míg az első a lélek viszonylatait a többi külső lények egyetemével tárgyalja, addig a második tanulmányozza vagy feladata volna tanulmányozni a lelkek kölcsönös vonatkozásait, egyoldalú és kölcsönös hatásait ...” Az első essay (*Le public et la foule*) a közönséget a tömeggel állítja szembe. A közönség lényegében modern termék, egy szétszórt tömeg, a melyben a lelkek egymásrahatása nem közvetlen, hanem a távolból történő hatás. A közlekedés modern eszközei és a sajtó hozták létre. A tömegtől igen lényegesen eltérő pszichikai tulajdonságai, működési módjai és kialakulási folyamatai vannak. Tanulmánya általános eredményét így foglalja össze:

„Mindezek dacára hajlandó vagyok azt hinni, hogy azon mély társadalmi átalakulások, melyeket a sajtónak köszönünk, a végleges egységesítés és kibékítés irányában történtek. A régibb csoportozatok helyébe lépve, vagy azok fölé helyezkedve, miként láttuk, az új mind jobban kiterjedt és mind szilárdabb csoportozatok, melyeket közönségeknek nevezünk, nemcsak a szokás uralmát a divat uralmával, a hagyományt az újítással váltják fel, hanem az emberi társulás vég nélküli küzdelmeket folytató számos változatai közötti határozott és állandó felosztásokat egy befejezetlen és változó szegmentációval cserélik ki, melynek határvonalai bizonytalanok és örökös megújulásban s kölcsönös keresztülhatásban vannak.”

A második essay (*L'opinion et la conversation*) a közvélemény-nyel, mint a közönség közvetlen hatásával és a társalgással, mint a közvélemény legáltalánosabb és legállandóbb táplálójával foglalkozik, melynek „kicsiny, láthatatlan forrása minden időben és minden helyen egyenlőtlen árral folyik.” A társalgásnak Tarde rendkívüli szociológiai jelentőséget tulajdonít. Már Diderot ezt írta róla 1775-ben: „A közvélemény, ez az indító erő, melynek egész hatalmát ismerjük a jó és a rossz tekintetében, eredetében csak az emberek egy kicsiny csoportjának hatása, kik beszélnek, miután gondolkoztak és a kik szakadatlanul a társadalom különböző helyein a tanítás góczpontjait alkotják, a honnan a kigondolt tévedések és igazságok mind szélesebb körre terjednek ki az álladalom végső határáig, hol mint hitczikkek rögződnek meg.”

Tarde azt hiszi, hogy ezen tanulmányában egy új tudományág körvonalait rakja le, melyet az „összehasonlító társalgás” tudományának nevez, melyet az összehasonlító vallás- és művészettudomány mellé helyez és reméli, hogy fog akadni „egy fiatal munkás,” kiben sikerült felköltenie „a vágyat, hogy ezt a nagy hiányt töltsse ki.” Tényleg Tarde rendkívül sok meglepőt, érdekest tud mondani a társalgás eredetéről, fejlődéséről, politikai, erkölcsi és esztétikai hatásairól és azokról az eltérésekről, melyeket különböző korokban és népeknél mutat fel.

A harmadik tanulmány (*La foule et les sectes criminelles*) a tömeg különböző formáit különbözteti meg, vizsgálja a tömeg vezetőinek szerepét és különösen a tömeg által elkövetett bűncselekményekkel foglalkozik.

Bár egyik tanulmány sem nyújt valami teljesen befejezettet, bár igen gyakran a megfigyelések helyességében és az analízisek igazságában kételkednünk kell: mégis ez a könyv egészében a szociológiai irodalom egy igen becses és sok gondolatot ébresztő terméke.

Jászi Oszkár.

Egy új bevezető a filozófia történetébe.

(*A student's history of philosophy. By Arthur Kenyon Rogers, Ph. D. Professor of philosophy in Butler College. London: Macmillan & Co. Ltd.*)

Nem sokkal több, mint ötszáz oldalon a filozófia történetét adni Thalestől napjainkig: nem kis feladat. Rogers professzor derekasan megbirkózik vele. Jól és szabatosan ismertet, világosan bírál. A lehetőségig az íróknak hosszabb idézeteit adja, mi által az olvasó mélyebben behatolhat sajátosságaikba. E mellett szerzőnek van érzéke ama kapcsolat iránt, mely a filozófiát a való élettel összefüzi. Van érzéke az átmenetek és az összefüggések, régi gondolatok átalakulásai és fejlődései iránt. A mi a mi szemünkben hiányait képezi, álláspontjából folyik, mely az ő tudományos meggyőződése. Befejezésül a filozófia jefen állásáról beszélve, többek között így szól: „. . . Kétségtelenül a központi probléma az, mely mindenki előtt ismeretes, a tudomány és a vallás, a mechanizmus és a teleológia, a tény és az ideál közötti összeütközés. Más szavakkal kifejezve: miként egyeztessük össze azt, a mit a külvilág törvényeiről tudunk — szigorú mechanikai szükség-szerűséggel bíró törvényeket — a lélek szükségleteivel, a szabadság, az ideálok létezése utáni törekvéssel? Hogy a természet törvényeinek a *saját birodalmukban* érvényük van, az a „tudomány korának” nyilvánvaló eredménye, oly eredmény, melyet itt az ideje megállapítottnak és megingathatatlanak venni. De lehetetlen a másik oldalon ezt mint végleges hitet elfogadni a dogmatikus materializmus értelmében. A lélek igényeit is megállapítottaknak kell elfogadnunk. Többé nem az a feladat, hogy az egyik oldalt elnyomjuk, hanem hogy valamely utat találjunk, melyen mindkettő igényeit kielégíthetjük.”

Innen szerzőnknek bizonyos egyoldalúsága, melylyel az u. n. idealista, spirituálista, theista stb. tanok hirdetőit sokkal nagyobb gondal ismerteti, mint a pozitív, agnosztikus vagy materialista gondolkozókat. Hogy csak egy pár példát említsek: Hegelnek csaknem harmincz oldal jut, Comte-nak és a pozitívizmusnak csak hét, Spencernek és a modern evoluczióknak három, Feuerbach és Marx szerzőnk számára nem léteztek. Nem akarunk ebből szerzőnek túlságos szemrehányást csinálni, hisz az ő hibája úgyszólván az egész jelenlegi angol filozófia betegsége. A bátor és szabad angol szellem jelenlegi képviselői a német filozófia legvigasztalanabb irányzatának lettek epigonjai. Szerzőnket közvetítő álláspontja különben úgy is megóvjá bántó szertelenségektől. Pl. Hegel bírálatában igen jól látja ezen újabb időben angol részről annyira felkapott filozófus szörnyű defektusait. Szóval Rogers könyve hasznos, tanulságos és — jó stílusánál fogva — élvezetes bevezetés az emberi gondolkodás történetébe.

J. O.

Stout lélektani kézikönyve.

(*A manual of psychology. By G. F. Stout. Second edition revised and enlarged. London: W. B. Clive. University Tutorial. Press 1901.*)

Stout professzor, ki a jelenlegi angol filozófia egyik vezéralakja, a *Mind* szerkesztője, tankönyve feladatát így vázolja műve előszavában:

„Mevagyok róla győződve, hogy a lélektan tanulmánya a tanuló számára semmi haszonnal sem bír, hacsak az nem képes magát lélektani problémákba beleélni, úgy, hogy valóságos képességet szerezzen magának a maga erejéből gondolkodni lélektani kérdéseken. Ebből a czélből kész és kiszabott tételek, melyek a fontos kérdéseket csak érintik, mit sem érnek. Hogy a bevezetés a lélektanba hatékony legyen, élő húsba és vérbe kell annak foglalva lennie A legfontosabb

ajándék, melyet a kezdőnek adhat az ember: élő érdeklődés felkeltése a tárgy iránt és valódi képesség a vele bálni tudásra akkor is, ha a közönséges formulákat nem ismeri.”

Egészen kétségtelennek tartjuk, hogy Stout professzor ezt a bölcs célját sokkal jobban éri el, mint a közkeletű lélektani kézikönyvek. Míg azok többnyire oly kereskedésekre emlékeztetnek, melyekben minden czikknek meg van a maga szigorúan körülhatárolt fiókja, addig a Stout könyve az eleven élet erejével hat reánk. Semmi dogmatizmus, semmi definitioalkotás. Sőt ez néha mintha a túlságba menne. Néhány közkeletű terminus technikus (pl. ösztön) nem szerepel a könyv fejezet-czímeiben és indexében, hanem oly körülírásokkal van meghatározva, melyek a szerző álláspontjának jobban megfelelnek. Meglepő, hogy szerző eddigi fölfogásának egy igen kedven ez tétele, az „*apperceptio*,” elő se fordul e könyvben.

Jólesően hat más kézikönyvekkel szemben a számadatok és ábrák úgyszólván teljes mellőzése. Tényleg azok alig szolgáltak eddig egyébre, mint az olvasó memóriának hiábavaló megkínzására.

A részletekben ismertetni szerzőnk álláspontját az egyes lélektani kérdésekre nézve, túlmessze vezetne. Csak jelzem, hogy az analitikus és genetikus módszer egyesítését szerfelett szerencsésnek tartom, valamint szerző ama törekvését, melylyel az értelmi és akarati jelenségek összefüzettségét, valamint a lelki élet egységét igyekszik állandóan kidomborítani.

A szerény tankönyv elnevezés mögött sokkal több rejlik. A lélektan bármely munkása okulást és tanulságot találhat szerzőnk mélyreható elemzéseiben, melyek azonban, fájdalom, néhol talán a szükségénél is bonyolultabbak.

Különösen azok számára lesz becses ez a könyv, kik a bomlaldozó, régi asszociatív lélektant felváltó új irány — melynek szerzőnk egyik legjellemzőbb képviselője — törekvéseivel, alapfölfogásával és problémáival óhajtanak megismerkedni.

J. O.

Közgazdaságtan.

A közgazdaságtan elemei. (Írta: *dr. Berényi Pál* 2 kötet. 1902. Ára 4 korona.) A közgazdasági munkák megírásánál vezéreszme gyanánt tekinthető az, hogy azok gyakorlati és alkalmazott tanait ép úgy, mint a szoros értelemben vett elméleti közgazdasági kérdéseket, egy magasabb szempontnak, annak a modern fölfogásnak kell átlengeni, melyből a kérdés elméleti részét elbíráljuk. Mennél jobban megfelelnek kézikönyveink ezen feltételnek, annál jobban elérik célukat.

Berényi fenti munkája e tekintetben kifogásra nem szolgáltat alkalmat. A mezőgazda számára irt egy közgazdaságtant, melyben a gyakorlat az elmélettel annyira össze van olvadva, hogy menten minden doctinerismustól, megmutatja a tanulni vágyónak azt az irányt, mely úgy a gyakorlat, mint az elmélet szempontjából a leghelyesebbnek bizonyul. Az elméleti rész, úgy mint a gyakorlati, oly céltudatosan van kidolgozva, a modern agrárpolitikát a közgazdasági tantételek annyira saturalják, hogy a könyv minden tekintetben egy szerves egészet nyújt.

A mezőgazda szempontjából kidolgozott közgazdaságtannal mind- eddig nem bírunk. Veszélyes is az ily vállalkozás, mert az író könnyen az egyoldalúság hibájába esik. Berényi e munkája sikerültnek mondható, mert nem tér le az általános alapigazságok ösvényéről, de e mellett vonatkozásba hozza azokat a gazda érdekeivel, s felépíti előt-

tünk a modern agrárpolitikát az általános közgazdasági szempontok érvényre emelése mellett, bemutatja az általános közgazdasági törvényeket az agrárpolitikai szempontok világitásában. Gazdáink e könyvet nem nélkülözhetik, ha kívánságaikat a többi közgazdasági ágakkal harmonizálva akarják formulázni. A közgazdasági ismeretek alapját e könyv adhatja meg, de az alkalmazott közgazdaságtanban is legjobb vezetőül szolgálhat. A kezdő megtanulhatja belőle a kérdés egészét, míg az, ki a kezdeten már túlhaladt, oly gyakorlati tanácsokat találhat benne, melyek az ő legspeciálisabb érdekeit védeni vannak hivatva. Beleviszi a modern felfogást a gyakorlati életbe, a gyakorlati gazdálkodásba. Kár, hogy ez utóbbit nem tárgyalja bővebben, a mi alkalmat adott volna a kérdés további fejlesztésére. A második kötetet, a mezőgazdaság s agrárpolitikát tartjuk különösen olyannak, mely a legszélesebb körű érdeklődésre tarthat számot, ha ugyan annak útjait az előző kötet, a közgazdaságtan alapfogalmai, alapozzák. Ily speciális tárgyú s irányú munkával egyáltalában nem bírunk, s így Berényi vállalkozása annál inkább méltányolandó.

Milhoffer Sándor.

KORTÖRTÉNETI SZEMLE.

Egy királyi kézirat a *magyar* országgyűlést október hatodikáig elnapolta s ezzel beállhatna a *saison morte* a magyar politikában, ha a kiegyezési tárgyalások nem lebegnének mint állandó veszély az ország fölött. A helyzet e kérdések tekintetében az elmúlt hónap alatt sem tisztult. Még mindig lehetetlennek látszik a fennálló bonyodalmakból oly kivezető utat találni, mely megengedné, hogy úgy az osztrák, mint a magyar kormány megtarthassák állásukat. Az osztrák kormánynak a magyar iparpártolás megbénítására irányuló kívánságai ugyan az elmúlt hó folyamán nem kerültek többé felszínre, de a mit Körber helyükbe léptetett, az az óhaj, hogy a magyar mezőgazdaság termékeinek Ausztriába való kivitele megnehezíttessék, ép oly kevéssé koncedálható magyar részről. Ezzel a kiegyezési tárgyalások voltaképen holt pontra jutottak, s mivel a vámtarifára vonatkozó tárgyalások már régen ugyanott tartanak, ma már alig szenvedhet kétséget, hogy Széllés Körber megegyezésre nem fognak jutni s hogy vagy az egyiknek, vagy a másiknak távoznia kell. Az az ideges hang, melylyel a Lajtán túl és a Lajtán innen politikusok és hírlapok a két államférfiúnak egymáshoz való viszonyát tárgyalják, csak arra mutat, hogy mindegyik ország a maga minisztériumát szeretné megmenteni. Tán nem is annyira a minisztérium kedvéért, hanem azért, mert a helyzet ma az, hogy az az ország lesz kénytelen a másiknak engedményeket tenni, a melyiknek kabinetje bukni fog. A parlamentek őszi ülészakáig a kérdésnek az egyik vagy a másik értelemben el kell dölnie.

A külföldön a figyelem három nagyobb jelentőségű eseményre irányult: a délafrikai háború szerencsés befejezésére, a francia miniszterválságra és VII. Edvárd angol király katasztrófával fenyegető súlyos megbetegedésére.

Délafrikában az angol kormány és a két, most már nem létező, boer köztársaság megbízottai június elsején írták alá a békeszerződést, mely a háborúnak véget vetett. A békeszerződés megkötésére irányuló tárgyalások teljes 3 hónapig tartottak. Formális kiindulási

pontjuk Németalföld miniszterelnökének, Kuypernek, egy az angol kormányhoz intézett jegyzéke volt, melyben Kuyper felajánlotta jó szolgálatait a békeajánlatok közvetítésére. Az angol kormány ez ajánlatot udvariasan, de a legnagyobb határozottsággal elutasította, kijelentvén, hogy csakis a boer haderők vezéreivel akar tárgyalásokba bocsátkozni, egyúttal azonban megígérte, hogy a boerokkal közölni fogja a jegyzék-váltás tartalmát. Ez megtörtént és nem minden eredmény nélkül, mert márczius 12-én a boerok egyik államférfia kijelentette, hogy népe hajlandó békeajánlatokat tenni. A tárgyalások folyamán a boerok megkísérelték állami függetlenségüket megóvni, de az angol kormány megbízottai, lord Kitchener és lord Milner erről hallani sem akartak. Vége az angol álláspontnak megfelelőleg történt a megállapodás körülbelül azon feltételek alapján, melyeket Kitchener a boeroknak már egy évvel ezelőtt felajánlott. A szerződés szerint a boerok azonnal leteszik a fegyvereket s elismerik az angol király szuverenitását. Mindazon boerok, kik Transvaal s az Oranjei terület határain kívül harczban állanak vagy mint hadi foglyok őriztetnek, vissza fognak szállíttatni otthonukba, mihelyt kijelentik, hogy a király alattvalói kivannak lenni. Azok a boerok, kik magukat megadják, sem személyes szabadságuktól, sem vagyonuktól meg nem foszthatók, úgyszintén nem vonhatók felelősségre bíróságilag oly cselekményeikért, melyek a háborúval összefüggésben állnak. A holland nyelv a volt boer köztársaságokban ezentúl is használható lesz, úgy az iskolákban, mint a bíróságok előtt. A katonai közigazgatást mielőbb pótolni kell polgári közigazgatással. Mihelyt a körülmények megengedik, népképviselői intézmények szervezendők, melyekből majd az önkormányzat lesz kifejlészthető. Az a kérdés, hogy a benszülött kafferek megkapják-e a választói jogot s mily mértékben, csak az önkormányzat behozatala után lesz eldöntendő. A háború csapásainak enyhítésére végül az angol kormány három millió fontot bocsát a boerok rendelkezésére. Ezek a szerződés főbb pontjai. Az angol gyarmatokból származó felkelők lord Milner egy ünnepélyes nyilatkozata szerint csak a politikai jogoknak életfogytiglani megvonásával fognak büntettetni. Vezetőik hadbírótság elé fognak ugyan állíttatni, de halállal nem büntethetők és legközelebb kegyelmet fognak kapni. A háború, mely Európa közvéleményét harmadfél évig állandóan foglalkoztatta ezzel véget ért s most jogaiba lép a történelem. A ki tárgyilagosságát a háború alatt megóvta, már ma is képes, a háborúról igazságos ítéletet mondani, hisz egy 32 havi hadjárat után ez nem nagy érdem. Nálunk általában hősokeket látnak a boerokban. Ezt a felfogást a történet alig fogja elfogadni. Igaz, hogy a boerok szabadságukat védték, de ez egyedül nem teszi őket hőökké. Azt sem vehetjük magában a hősiesség jelének, hogy ez a kis nép a hatalmas Angliával ki mert kezdeni, mert a legtöbb boernak — beleszámítva vezetőiket is — igen téves fogalmai voltak arról, hogy mily hatalmat képes Anglia kifejteni. A mi nem engedi, hogy egyszerűen hősöknek tekintsük

a boerokat, az főleg hadakozási módjuk. A boer harcos rendszerint biztos rejtekből küzdött ellenségei ellen, saját életét nem szívesen hozta veszélybe, ha pedig mégis veszélybe jött, inkább lemondott a harcáról s csak akkor vette fel ezt újra, mikor biztonságban érezte magát. Így történt, hogy a boeroknak több mint fele letette a fegyvert, mielőtt azt jóformán használta volna. A háború folyamán ugyan kiképződött egy kis elitecsapat, s ez olykor tényleg tanújelét adta ama hősiességnek, melyet a közfelfogás az egész boerokra kiterjeszt, de valóban hősi cselekményeket, olyanokat, a melyenkről például a magyar szabadságharcz története hemzseg, róluk sem jegezhetünk fel.

Az angolok sem fognak a történelem ítélszéké előtt sokkal jobban járni. A háborúba belementek, mielőtt kellőleg előkészítették volna azt, s soká annyira elégtelen csapatokat küldtek Dél-Afrikába, hogy a politikai és stratégiai éleslátásukba vetett hit az egész világon megrendült. A mi eredményt Roberts lordnak Afrikába való érkezete után elértek, az tekintettel óriási túlsúlyukra aligha ad nekik jogcímet arra, hogy maguknak valami különös dicsőséget vindikálhassanak. A legnagyobb mértékben elhibázott dolog volt az is, hogy az angolok a guerillaharcz tartama alatt ellenségeik szívósságát oly eszközökkel igyekeztek leküzdeni, melyek a hadi szokásokkal és a humanitás követelményeivel éles ellentétben állnak. Ezen hibák egy részét Anglia maga jóvá tette és a koncentracziós táborok, a melyekben a harcban álló boerok családtagjait rossz ellátás mellett internálták, később valószínűs menedékhelyekké alakították át. A legsúlyosabb beszámítás alá eső hiba azonban, melyet az angol hadvezérek elkövettek, a majorok felgyújtása volt, annál inkább, mert ez teljesen céltalannak bizonyult.

Angliának feladata lesz, hogy új gyarmatának lakóinál mielőbb elfeledtesse a háborút.

Franciaországban Waldeck-Rousseau miniszterelnök, kinek kormányzása a harmadik köztársaság történetében a legemlékezetesebbekhez fog tartozni, beadta lemondását. Kényszerítő körülmények erre nem léteztek; ellenkezőleg, pártja a múlt hóban megtartott választásokból megerősödve került ki és a kormány helyzete az új kamarában könnyebb lehetett volna, mint valaha. De Waldeck-Rousseau azokhoz tartozik, kiknek csak a nagy feladatok megvalósításában telik kedve s úgy találván, hogy a most megoldásukra váró feladatok elvégzésére kisebb ember is képes, jószántából visszavonult. Waldeck-Rousseau-nak nagy érdemei vannak Franciaország jelenlegi nyugalmas politikai viszonyainak létrehozása körül. Kabinetjét 1894-ben „a köztársaság védelmére” alakította meg, mikor a Dreyfus-ügy hullámai még igen magasán csapkodtak. Csak kevéssel kormányrajutása előtt történt, hogy Loubet elnököt az auteuili versenytéren tetteleg inzultálták, hogy Derouléde Neuilly-ben katonai pucscsot próbált előidézni s hogy Guérint Ghabrolutczai házában valószínűs ostromzárral kellett a törvények iránti engedelmességre bírni. Ez események jellemzik az akkor uralkodott hangulatot

A Dreyfus-ügy elintézésével és az előző kormányok alatt erősen elharcított utcai terrorizmus leküzdésével Waldeck-Rousseau voltaképpen elvégezte feladatát, de ő nem elégedett meg ezzel, hanem áttért a támadásra és az egyesületi törvénnyel súlyos csapást mért a reakcionárius és klerikális elemekre. Ezenfelül újjáalkotta a földadót, házadót s örökségi adót, emelte a véderő színvonalát, reformálta a középiskolai oktatást, javította a szociális törvényeket és sokat tett a gyarmatokért is ezek vasúti és távíróhálózatainak fejlesztése által. A külügyi politika terén a hágai kongresszus, a kínai zavarok, a császár látogatása, ennek a francia köztársasági elnök által való viszonzása, az Olaszországgal való baráti viszony megeremítése, a mytilenei akció mind Waldeck-Rousseau kormányzásának idejére esnek. Valóban méltán mondhatta Loubet elnök ez év május havában egy Brestben tartott beszédében: „Boldog vagyok, hogy magam mellett láthatom azt a miniszterelnököt, ki három év óta Franciaországnak s a köztársaságnak oly fényes szolgálatokat tett, melyeket soha senki felül nem múlt, s a ki oly önmegtágadást és bátorságot fejtett ki, mely a legnagyobb elismerésre méltó”.

Az új kabinet igen hamar, 48 órán belül megalakult, mi francia viszonyok közt ritkaság. Összealkotása után ítélve ugyanazt a politikát fogja folytatni, melyet Waldeck-Rousseau inaugurált. Elnöke *Combes* Emile szenátor, ki nevét néhány az ultramontanizmus ellen irányzott szellemes könyvével tette ismeretessé s a ki a szenátus egyik nagy radikális csoportjának vezetője volt. A kabinet tagjai nagyjából radikálisok, a radikális szociálista Camille Pelletan, mint tengerészeti miniszter képviseli köztük a legelőrehaladottabb, az opportunista Rouvier mint pénzügyminiszter a legmérsékeltőbb irányt. Általában a kabinet az eléje tűzött célok szempontjából meglehetősen homogén természetű s ez már magában véve is nagy előny. 1895-ig Franciaországban tudvalevőleg csupa koncentrációs kabinetek uralkodtak, melyekben az egyik miniszter mindig megbénította a másik működését. 1895-ben Bourgeois hozta létre az első homogén minisztériumot radikális párt-színezettel, de nem lévén a szenátusban többsége, elbukott. Utána Méline alkotott a jobboldal bevonásával konzervatív színezetű homogén minisztériumot, ez azonban az 1898-iki választásoknál oly csekély többséget kapott, hogy Méline célszerűbbnek látta, idejében lemondani. Utána két koncentrációs kabinet (Brisson és Dupuy) próbálta meg az akkor tetőpontján álló Dreyfus-válság megoldását, de mindkettő hamar megbukott. Dupuy bukásakor alig lehetett embert találni, ki hajlandó lett volna a kabinetalakítás elvállalására. A legnagyobb zavar órájában végre Waldeck-Rousseau jelent meg a szintén s egy merész kombinációban egyesítette az összes progresszív elemeket a legmérsékeltőbb pártcsoportoktól a legradikálisabbakig. A „republikánus erők egyesítésének” ezen politikáját a következmények fényesen igazolták s s most Combes ugyanazt a politikát folytatja. Kabinetjébe az előző

minisztériumból csak André hadügyminisztert és Delcassé külügyminisztert vette át. Az egyesületi törvény végrehajtása és a kétéves katonai szolgálati idő behozatala képezik a kabinet legközelebbi feladatait.

Anglia június 26-án akarta királyát, VII. Edvárdot, nagy ünnepségek között megkoronázni. A sors másként akarta. Pár nappal az ünnepségek előtt a király súlyosan megbetegedett, úgy hogy június 24-én operációnak kellett alávetnie magát s midőn e sorokat írjuk, VII. Edvárd élet-halál közt lebeg. A koronázás belátható időn belül még szerencsés felgyógyulása esetén sem lesz megtartható.

Budapest, június 26.

gg.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

A Társadalomtudományi Társaság választmánya *Hegedűs Lóránt* alelnök elnöklete alatt május hó 23-án az évi rendes közgyűlés előkészítésére ülést tartott, a mely tudomásul vette a pénztárvizsgáló bizottság jelentését, valamint Somló Bódog titkárnak a társaság működéséről szóló jelentését s megbízta utóbbit, hogy a választmány működéséről szóló jelentést a közgyűlés elé terjeszsze. Ezután dr. Teller Miksa pénztáros előterjesztésére elfogadta a közgyűlés elé terjesztendő jövő évi költségvetést, több új tagot vett fel és az alapszabályok 16. §-a értelmében megejtette az első év végével kilépő választmányi tagok kisorsolását. A sorshúzás eredményeképen a választmányból kilépnek: dr. Bartóky József, dr. Beck Károly, Braun Sándor, dr. Concha Győző, Guttenberg Pál, dr. Jankovich Béla, dr. Jászi Oszkár, dr. Navratil Ákos, dr. Schächter Miksa, Szántó Menyhért, dr. Szladits Károly, dr. Sztérényi Sándor, gróf Teleki Sándor, Ullmann Pál, Vámbéry Ármin, dr. Vámbéry Rusztem, Veigelsberg Hugó, Vészi József, dr. Wildner Ödön, Zigány Zoltán.

A Társadalomtudományi Társaság 1902 május 30-án tartotta I. rendes évváró közgyűlését dr. *Pikler Gyula* elnök vezetése mellett. A közgyűlés első tárgyát a titkári jelentés képezte, melyet dr. *Somló Bódog* olvasott fel. A jelentés a következőleg hangzik:

Mélyen tisztelt közgyűlés !

Immár 16 hónapja annak, hogy a tisztviselő-egyletben összegyűlt kis értekezlet áthatva a társadalomtudományok modern szellemű művelésének nagy fontosságától, megalakította a Társadalomtudományi Társaságot. A kezdet nehézségeivel való küzdelemnek ideje volt ez a 16 hónap és ezt a küzdelmet még tetemesen megnehezítette az a súlyos csapás, a mely társaságunkat Pulszky Ágost halálával érte és működésünket néhány hónapra csaknem egészen megbénította.

Társaságunk fennállásának erről az első korszakáról, a mely alatt tagjaink száma éppen kétszázra emelkedett, a választmány megbízásából a következőkben van szerencsém jelentést tenni:

Az előadások és felolvasások száma 14 volt, s ezek nyomán 8 ízben élénk vita támadt. A tagoknak érdeklődéséről tanúságot tesz, hogy a megvitatásra került 8 kérdéshez 31 tag 52 ízben szólott hozzá, nem is említve, hogy a felszólalások egynémelyike külön előadásnak is beillett volna.

A kérdések, a melyekkel a társaság foglalkozott, a következők voltak:

Fényes emlékü alapítónk és első elnökünk *Pulszky Ágost*, az alakuló gyűlésen mondott elnöki székfoglalóján kívül *Demokrácia és nemzetiség* címen tartott felolvasást. *Szántó Menyhért* Az állam és társadalmi munkásvédelmi feladatait fejtegette. *Hajós Lajos* Az egészség társadalmi védelméről, *Zigány Zoltán* A munkáshitelről, *Somló Bódog* Az erkölcs túlkövetéléseiről, *Jankovich Béla* A kínai kultúra jellegéről, *Nósz Gyula* A közigazgatás rendszeréről, *Kosutány Ignác* Az egyház jogról és a modern jogászokról, *Horvát Lipót* A szabadakaratról és a modern bünyügyi iskolákról, *Harr er Ferencz* A szociológia és a közigazgatási jog viszonyáról tartottak előadásokat. Végül a még valamennyiünk élénk emlékezetében lévő *Pulszky-emlék-ünnepély* alkalmából *Andrássy Gyula gróf* Tudomány és hazafiság címen tartotta meg elnöki székfoglalóját, míg *Pikler Gyula* *Pulszky* tudományos jelentőségéről, *Emmer Kornél* pedig *Pulszky* politikai jelentőségéről mondtak emlékbeszédeket.

Szántó Menyhért említett előadásának kapcsán a társaság külön munkásvédelmi szakosztályt alakított, a mely azóta külön alapszabályokkal önálló működést fejt ki és erről a maga külön közgyűlésén fog beszámolni. E helyen mindössze csak annyit akarok megemlíteni, hogy a Baselben székelő nemzetközi törvényes munkásvédelmi egyesület a múlt év őszén tartott kongresszusán szakosztályunkat magyarországi osztályává fogadta és azóta élénk összeköttetést tart vele; a kereskedelmiügyi miniszter úr ő nagyméltósága pedig évi 2000 korona dotációt kegyeskedett a szakosztály céljaira társaságunknak rendelkezésére bocsátani.

A társaságunk közlönyével, a Huszadik Századdal fennálló szerződéses viszonyt a választmány egy további év tartamára meghosszabbította. A Huszadik Század ehhez képest tagonként 12 korona kedvezményes előfizetési díj fejében minden tagnak tagsági illetményképpen jár, hozza a társaság beléletére vonatkozó közleményeket és vagy szó szerinti szövegükben, vagy kivonatban közli a Társaságban tartott előadásokat, felolvasásokat és vitákat.

Jelentős esemény társaságunk életében, hogy egy 1500 kötetnyi társadalomtudományi könyvtárnak jutottunk birtokába. Özv. *Pulszky Ágostné* ő méltósága első elnökünk könyvtárának társadalomtudományi

részét társaságunknak ajándékozta azzal az óhajjal, hogy az mint Pulszky-könyvtár, külön kezeltessék. Újabban pedig ezt a rendkívül értékes ajándékot azzal tetézte meg, hogy a kötetlen példányokat díszes bőrkötésbe kötteti és ugyancsak saját költségén katalógust készített.

A könyvtár a kereskedelmi és iparkamara engedélyével a kamara könyvtár-termeiben nyert elhelyezést és a kamara könyvtárosa, Szabó Ervin úr által ingyenesen kezeltetik. A katalógus elkészültével a könyvtár a jövő ősszel a tisztelt tagok használatának átadható lesz. A Pulszky - könyvtáron kívül könyvtárunk még a kereskedelemügyi minisztérium 24 kötetnyi kiadványaiból áll, a melyeket a kereskedelmi minisztériumtól nyertünk ajándékba.

A halál két tagjától fosztotta meg társaságunkat. Pulszky Ágoston kívül Molnár Antalt, választmányunk buzgó tagját veszítettük el. Özvegyéhez elnökségünk részvétiratot intézett.

Végül örömmel jelenthetem, hogy a Pulszky-emlékünnepegyen elhangzott beszédek Emmer Kornél választmányi tag úr áldozatkészségéből külön füzetben fognak megjelenni, a mely ezenfelül még Pulszky Ágost arczképét és összes beszédeinek, valamint irodalmi munkásságának kimerítő jegyzékét fogja tartalmazni és a mely minden tagnak kedves emlékül meg fog küldetni.

Ezekben voltam bátor a választmány megbízásából társaságunk eddigi életéről jelentést tenni.

Ha már most társaságunk fennállásának első 16 hónapjára visszatekintve, számot kívánunk magunknak adni, hogy a társaság mennyiben töltötte be azt a hivatást, a melyre vállalkozott, akkor az eredmény egészen attól a mértéktől lesz függő, a melyet a társaság működésére alkalmazunk. Mert ha jelenlegi igényeink vagy talán éppen ama reményeink mértékével mérjük meg fiatal társaságunk első kísérleteit, a melyeket ma támasztunk társaságunk jövőjére nézve, akkor az eddigi eredmény talán nem lesz kielégítő. Ha azonban meggondoljuk, hogy társaságunk már eddigi eredményei is jelentékenyen meghaladták azokat a reményeket, a melyeket az alapítók legnagyobb része a legközelebbi jövőre nézve támasztani merészkedett, akkor jó reménységgel tekinthetünk a jövőbe, a melyben társaságunkra — meggyőződésem szerint — nagy feladatok várnak.

A társadalomtudományok jelentősége, a társadalomtudományok hivatásában való meggyőződés napjainkban eddigelé páratlan fokra emelkedett. A múlt társadalomtudománya úgy viszonylik napjainkéhoz, mint megannyi patak, a melyeknek vize a tenger vizébe ömlik. De ez a különbség nem csak kvantitatív, mint a többi tudományok terén, a melyek művelése hasonló mértékben meggyarapodott. Van a múlt és a legújabb kor társadalomtudománya közt egy igen-igen jelentékeny, hatásában eléggé ki nem emelhető kvalitatív különbség is. Minél messzebbre megyünk vissza a társadalomtudományok történelmében, annál inkább tapasztalhatjuk, hogy a társadalomtudományok a gyakorlat,

a tényleges társadalmi fejlődés nyomában sántikálnak, annál inkább láthatjuk, hogy a társadalomtudományok a gyakorlatnak utólagos igazolásai. Mentői inkább közeledünk azonban napjaink felé, annál inkább tapasztalhatjuk, hogy a társadalomtudományok nem egyszerű melléktermékei annak a fejlődési folyamatnak, a mely a mindenkori társadalmi alakulatokat létrehozza, hanem elébe kerülnek ennek a fejlődési folyamatnak. A társadalomtudomány világító szövétnekké lett, a mely messze előre világít azon az úton, a melyet fajunknak be kell futnia.

Senki sem tagadhatja, hogy még korunk társadalomtudománya is csak igen csekély mértékben tudja betölteni ezt a szerepet, de máris oly eredményekkel állunk szemben, a melyek még csak egy félszázaddal ezelőtt is hihetetleneknek látszottak volna.

Elég talán arra az egy frappáns példára rámutatni, hogy a művelt világ proletariátusa időről-időre összegyűl, hogy a tudomány időközi haladása szerint korrigálja ki párt-programmját. Korunk e nagy akciójának irányításánál, a mely az európai kultúra jövőjének kialakulása tekintetében talán a legfontosabb tényező — szinte hihetetlen — a gazdaságtörténeti, statisztikai és szociológiai kutatások rendkívüli halmaza az alap. Főleg a német Schulmeisterek igyekeznek ma azon, hogy miután elődeik csatákat nyertek, ők meg Európa politikai küzdelmeit döntsék el. Az a rengeteg társadalomtudományi irodalom, a mely Németország könyvpiaczára özönlik, nem holt betű, hanem az érdekek még nagyobb hatalma mellett ez is egyike ama hatalmaknak, a melyek a szocialista-párt törekvéseit irányítják. Ez pedig a társadalmi tudományok oly gyakorlati hatását jelenti, a minőre eddigelé még nem volt példa a civilizáció történelmében.

Nem kell mondanom, hogy a mi viszonyaink között ily erős gyakorlati hatás nem foroghat fenn. De társaságunk megalakulása azért is szerencsés időre esett, mert egybeesett a magyar társadalomtudomány fellendülésével. Egy-egy évnek magyar társadalomtudományi termése a legutóbbi időben nagyobb, mint régebben egy-egy évtizedé. A tudmánynyal foglalkozók örvendetes meglepetésére újabban imitt is, amott is felbukkan egy-egy új név, egy-egy új erő, avagy egy régi névnek egy-egy új társadalomtudományi munkája és talán már magyar szociológiai irodalomról is szabad szólni.

Mindez reményekre jogosító, biztató jelenség és garanciája annak, hogy ezt az éppen jó időben alakult társaságot maga a társadalmi fejlődés fogja jelentős intézménnyé dagasztani és magának a kor-szükségletnek hatalmas lendítő kereke fogja áldásos kultur-tényezővé emelni.

Somló Bódog
titkár.

A közgyűlés a jelentést jóváhagyó tudomásul vette és megbízta az elnökséget, hogy kereskedelemügyi miniszter úrnak, özv. Pulszky Ágostnének, Emmer Kornél úrnak, a kereskedelmi és iparkamarának,

az iparegyesületnek és Szabó Ervin úrnak a közgyűlés köszönetét tolmácsolja.

A pénztár állásáról a számvizsgáló bizottság nevében *Szántó Menyhért* tett jelentést a közgyűlésnek, a mely azt tudomásul véve a pénztárosnak köszönettel megadta a felmentvényt, majd pedig dr. *Teller Miksa* pénztáros előterjesztésére a következő költségvetést fogadta el az 1902. évre. *Bevételek:* Pénztári maradvány 223.20 korona, tagdíjak 4000 korona; munkásvédelmi osztály tartozásának megtérítése 99.72 korona; hátralékos tagdíjak 200 korona; összesen 4522.92 korona. *Kiadások:* A folyóirat segélyzése 2400.— korona; tagdíjak behajtása 200.— korona; nyomtatványok 300.— korona; teremszolgáknak 75.— korona; világítás 200.— korona; irodai kiadások 300.— korona; gyorsírók díja 100 korona; előre nem látható kiadások 300.— korona; várható felesleg 747.92 korona; összesen 4522.92 korona.

A sorshúzás útján kilépett 20 válaszmányi tag, valamint az elhunyt Molnár Antal válaszmányi tag helyébe választottak: dr. Beck Károly, dr. Concha Győző, Guttenberg Pál, dr. Jankovich Béla, dr. Jászi Oszkár, Méray-Horváth Károly, dr. Navratil Ákos, dr. Ráth Zoltán, Révai Sámuel, dr. Schächter Miksa, Szántó Menyhért, dr. Szladits Károly, dr. Tegze Gyula, gróf Teleki Sándor, Ullmann Pál, Vámbéry Ármin, dr. Vámbéry Rusztem, Veigelsberg Hugó, Vészi József, dr. Wildner Ödön, Zigány Zoltán.

A számvizsgáló bizottság tagjaivá György Aladár, dr. Kovács Gyula és dr. Lessner Richárd választottak meg.

Végül Vámbéry Rusztem indítványára a közgyűlés köszönetet szavazott a társaság tisztikarának.